

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет географії, туризму та історії
Кафедра історії**

**ІСТОРІЯ Й МІФОЛОГІЯ В ПРОПАГАНДІ НАЦИСТСЬКОЇ
НІМЕЧЧИНИ**

Кваліфікаційна робота студента
групи ІСм-24
ступінь вищої освіти магістр
спеціальності 014.03 Середня освіта
(Історія та громадянська освіта)
Горбунова Ростислава Віталійовича
Керівник кандидат історичних наук,
доцент Яшин В. О.

Кривий Ріг - 2025

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Горбунов Ростислав Віталійович, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавав і не одержував недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомена. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	7
1.2. Джерельна база дослідження.....	10
1.3. Методологія дослідження.....	15
Висновки до розділу 1.....	17
РОЗДІЛ 2. «ІСТОРІЯ» ЯК ІНСТРУМЕНТ МАСОВОЇ ПРОПАГАНДИ: ДІЯЛЬНІСТЬ МІНІСТЕРСТВА НАРОДНОЇ ОСВІТИ І ПРОПАГАНДИ.....	20
2.1. «Міф про Фюрера» та особисте використання Гітлером історичних наративів.....	20
2.2. Кінематограф як засіб конструювання "історичної" реальності.....	2
2.3. Спецвідділ «Вінета»: аналітична розвідка та історична пропаганда на Сході.....	39
Висновки до розділу 2.....	50
РОЗДІЛ 3. «МІФОЛОГІЯ» ЯК ПСЕВДОНАУКОВЕ ОБҐРУНТУВАННЯ: "АНЕНЕРБЕ", ОКУЛЬТИЗМ ТА ІНСТИТУЦІЙНА КОНКУРЕНЦІЯ.....	53
3.1. Ідеологічні витоки та філософське підґрунтя нацистського міфу.....	53
3.2. Інституціоналізація міфу в СС: Діяльність «Аненербе».....	63
3.3. Спадщина «нацистського міфу»: Від історії до езотеричного неонацизму.....	68
Висновки до розділу 3.....	71
ВИСНОВКИ.....	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	78

ВСТУП

Актуальність теми. На початку ХХІ століття людство, попри, здавалося б, безпрецедентний доступ до інформації, знову опинилося в епоху «пост-правди». Ми є свідками того, як цілеспрямоване конструювання альтернативних реальностей, маніпуляція історичною свідомістю та відверта дезінформація стають інструментами державної політики та ключовими компонентами гібридних воєн. У цьому контексті, глибоке та критичне дослідження пропагандистської машини націонал-соціалізму набуває виняткової актуальності, виходячи далеко за межі суто академічного інтересу до історії Третього Рейху. Нацистський режим залишається хрестоматійним, найбільш екстремальним прикладом тоталітарної системи, яка не просто спотворювала факти, а й поставила на державний потік інституціоналізацію псевдонауки та цілеспрямоване конструювання тотального міфу для легітимізації власної ідеології та найтяжчих злочинів проти людяності.

Попередні наукові розвідки часто представляли нацистську пропаганду як монолітний, централізований апарат, керований виключно відомством Йозефа Гьоббеляса. Наша ж робота виходить з тези про «полікратію міфу» як постійну інституційну конкуренцію та ідеологічну боротьбу між різними центрами влади за право формувати «істинний» світогляд Рейху. Унікальний феномен, коли за контроль над історією та міфологією змагалися щонайменше три потужні відомства: апарат Йозефа Гьоббеляса, структури Генріха Гімmlера, зокрема «Аненербе», та відомства Альфреда Розенберга. Саме такий інституційний підхід дозволяє препарувати нацистську пропаганду як клубок суперечностей, що дозволяє покращити розуміння складних, нелінійних процесів у сучасних авторитарних режимах.

Проте, найгострішої актуальності ця тема набуває для сучасного українського суспільства. Україна сьогодні стала об'єктом повномасштабної агресії, яка ведеться не лише конвенційною зброєю, але й потужними засобами історичної та ідеологічної війни. При цьому методи, які використовує агресор для обґрунтування своїх дій, демонструють вражаючу схожість із пропагандистськими стратегіями, які нацистський режим застосовував на окупованих східних територіях. Це, зокрема, використання псевдоісторії для заперечення права на існування цілих народів; подібно до того, як нацистська доктрина розглядала слов'ян як «неісторичні народи», нездатні до самостійного державотворення, а їхні землі виключно як «життєвий простір», сучасна пропаганда конструює міф про «штучність» української держави та «один народ». Це також апропріація та фальсифікація історії для легітимізації територіальних претензій; як «Аненербе» та апарат Розенберга намагалися «науково» довести споконвічну «германську» приналежність українських земель, так і сучасний агресор маніпулює історією Київської Русі та міфами про «Новоросію». Нарешті, це цинічне використання міфу про «визволення», подібне до того, як спецвідділ «Вінета» намагався просувати наратив про «визволення» від «більшовицької чуми», що прямо корелює з сучасним міфом про «денацифікацію».

Дослідження механізмів, за якими працювали «Аненербе», Оперативний штаб Розенберга та спецвідділ «Вінета» на території України у 1941-1944 роках, є важливим аналізом пропагандистського інструментарію, який з певними модифікаціями використовується проти України прямо зараз. Розуміння того, як конструюється, інституціоналізується та застосовується псевдонауковий, псевдоісторичний та міфологічний наратив для виправдання агресії, є необхідною умовою для вироблення ефективних стратегій інформаційного спротиву та захисту національної ідентичності.

Мета роботи – проаналізувати процес конструювання та інструменталізації «історичного» і «міфологічного» наративів у нацистській пропаганді, визначивши роль та місце товариства «Аненербе» в контексті інституційної конкуренції з пропагандистськими відомствами Йозефа Гьоббельса та Альфреда Розенберга.

Завдання:

1. Охарактеризувати історіографічні, джерелознавчі та методологічні засади дослідження;
2. Проаналізувати механізми використання «історичного» наративу в масовій пропаганді апарату Й. Гьоббельса (кіно, «міф про фюрера», спецвідділ «Вінета»);
3. Дослідити генезу, інституціоналізацію та спадщину «міфологічного» наративу, проаналізувавши ідеологічні витоки та псевдонаукову діяльність «Аненербе»;
4. Визначити специфіку «полікратії міфу» як системи інституційної конкуренції між пропагандистськими відомствами Третього Рейху.

Об'єктом дослідження є історія Німеччини часів нацистського панування, т.зв. «Третього Райху»

Предмет дослідження – процес конструювання, інституціоналізації та практичного застосування «історичних» і «міфологічних» наративів у нацистській пропаганді, з особливим фокусом на діяльності товариства «Аненербе» та його конкуренції з апаратами Йозефа Гьоббельса та Альфреда Розенберга.

Хронологічні рамки кваліфікаційної роботи охоплюють період 1933-1945 рр., від моменту приходу НСДАП до влади та краху нацистського режиму. Водночас, для розкриття генези нацистської міфології та її післявоєнної спадщини, хронологічні рамки у відповідних підрозділах розширюються, охоплюючи початок XX століття для аналізу

окультних витоків та другу половину XX століття для вивчення феномену неонацизму та конспірології.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети та реалізації дослідницьких завдань було використано методологічний інструментарій, що поєднує загальнонаукові, спеціально-історичні та міждисциплінарні методи:

1. Загальнонаукові методи (аналіз, синтез) – для опрацювання джерельного масиву та формулювання висновків;
2. Історико-генетичний метод – для простеження еволюції нацистського міфу від окультних витоків до державної ідеології;
3. Інституційний метод – як ключовий метод для аналізу структури, функцій та конкуренції пропагандистських відомств (СС, «Аненербе», RMVP, ERR);
4. Порівняльно-історичний метод – для зіставлення різних моделей міфотворення (Гьоббельса, Гімmlера, Розенберга);
5. Міждисциплінарні підходи (контент-аналіз, семіотичний аналіз, філософсько-політичний аналіз) – для дослідження пропагандистських текстів, кінофільмів, символіки та теоретичного підґрунтя нацистської ідеології.

Структура роботи. Структура кваліфікаційної роботи зумовлена її метою та дослідницькими завданнями. Робота складається зі вступу, трьох розділів, що поділені на підрозділи, загальних висновків та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Стан наукової розробки проблеми використання історії та міфології в нацистській пропаганді характеризується значною нерівномірністю. Якщо європейська історіографія пройшла довгий шлях від сенсаційності до глибокого академічного аналізу, то вітчизняна наука лише починає інтегрувати ці аспекти в ширший контекст досліджень тоталітаризму.

У європейській історичній науці тема окультних та міфологічних коренів нацизму тривалий час залишалася маргінальною, будучи відданою на відкуп популярній літературі. Ситуація докорінно змінилася з публікацією фундаментальної праці британського історика Н. Гудрік-Кларка «Окультне коріння нацизму» 1985 р. Це дослідження стало поворотним моментом, оскільки вперше на основі архівних джерел, а не чуток, було реконструйовано реальну історію австрійської та німецької аріософії (вчень Гвідо фон Ліста та Йорга Ланца фон Лібенфельса) і продемонстровано її безпосередній вплив на ранню ідеологію НСДАП [35]. Гудрік-Кларк чітко розмежував реальний вплив цих ідей на Гітлера і Гімmlера від пізніших міфів, показавши, що окультизм був не причиною нацизму, а його специфічним культурним підґрунтям.

Новий етап осмислення проблеми розпочався у 2000-х роках, коли дослідники відмовилися від погляду на окультизм як на «дивацтво» окремих нацистських лідерів і почали розглядати його як невід'ємну частину мейнстрімної культури Веймарської Німеччини. Цей підхід яскраво представлений у збірнику «Переосмислюючи «нацистський окультизм»» 2015 р. за редакцією М. Блек та Е. Курландера. Автори переконливо доводять, що віра в паранормальне, астрологію та

альтернативну історію була настільки поширеною в німецькому суспільстві після Першої світової війни, що нацисти просто не могли не використати цей ресурс для мобілізації мас [27]

Важливим напрямком стала інституційна історія, яка досліджує механізми впровадження міфу в державну політику. Тут варто виділити ґрунтовну біографію Генріха Гіммлера авторства П. Лонгеріха «Heinrich Himmler: A Life», яка детально аналізує, як особисті містичні obsesії рейхсфюрера СС трансформувалися в накази та організаційні структури [43]. Діяльність організації «Аненербе» отримала всебічне висвітлення у працях канадської дослідниці Г. Прінгл «The Master Plan» 2006 р. [49] та німецького історика М. Катера «Das «Ahnenerbe» der SS» 1974 р. [40]. Вони показали, що «Аненербе» була не збіговиськом дилетантів, а потужною, добре фінансованою структурою, яка інтегрувала сотні професійних науковців у систему ідеологічного виробництва СС.

Окремої уваги заслуговують дослідження візуального аспекту міфу. Праця М. Квінна «The Swastika: Constructing the Symbol» 1994 р. є зразковим аналізом того, як нацисти привласнили та радикально перекодували давній символ, перетворивши його на головний візуальний маркер своєї ідеології [50].

На відміну від західної академічної традиції, яка пройшла довгий шлях осмислення саме окультних та міфологічних витоків нацизму, вітчизняна та пострадянська історіографія донедавна концентрувалася переважно на воєнних, політичних та репресивних аспектах окупації. Проте, в останні десятиліття з'явилася низка фундаментальних праць, які детально аналізують саме інструменти та інституції ідеологічної війни, що є критично важливим для нашого дослідження.

Значний внесок у розуміння загальних механізмів пропаганди зробили праці, присвячені апарату Йозефа Гьоббельса. Так, у дослідженні А. Давлетова «Преса, радіо і кіно в пропагандистському арсеналі

націонал-соціалістів (1920–1933 рр.)» детально проаналізовано процес формування пропагандистської машини НСДАП ще до приходу до влади, що дозволяє зрозуміти витoki її майбутньої ефективності [3]. У свою чергу, О. Школова у статті «Йозеф Гьоббельс та генеза міфологем в нацистській пропаганді» зосереджується на ролі міністра пропаганди у створенні ключових міфів, зокрема «міфу про фюрера» [17]. Ці праці є важливим контекстом для розуміння масового рівня нацистської міфотворчості, який ми розглянули у другому розділі.

Варто відзначити вагомі праці Н. Кашеварової, присвячені раніше недооціненій, але надзвичайно впливовій інституції - апарату Альфреда Розенберга. Її дисертаційне дослідження «Партійні служби Альфреда Розенберга у реалізації ідеологічної складової політики Третього Райху» та низка статей [8, с. 29; 6] вперше на основі широкого масиву архівних джерел (зокрема, фондів ЦДАВО України) детально реконструювали структуру та діяльність Оперативного штабу Розенберга (ERR) в Україні. Завдяки цим роботам ми можемо вийти за межі спрощеного уявлення про «Аненербе» як єдиного творця міфів і побачити реальну картину гострої інституційної конкуренції між СС та партійним апаратом Розенберга за контроль над «ідеологічною спадщиною» на окупованих територіях.

Третій важливий блок вітчизняних досліджень стосується безпосереднього практичного застосування пропагандистських міфів на території окупованої України. Тут ключове значення має стаття В. Грінченка «Археологічна тематика на сторінках україномовної преси часів нацистської окупації». Це дослідження наочно демонструє, як псевдонаукові теорії про «готську спадщину» та «давньогерманський вплив», розроблені в кабінетах «Аненербе», негайно трансливалися в масову окупаційну пресу для ідеологічної обробки місцевого населення [2]. Не менш важливим є дисертаційне дослідження К. Долгорученко про спецвідділ «Вінета» [4] та її стаття про «аналітичну розвідку» [5]. Ці праці

розкривають діяльність унікальної «розумної» пропагандистської структури Гьоббельса, яка діяла в Україні, і показують її конфлікти з іншими окупаційними відомствами.

1.2. Джерельна база дослідження

Для вивчення нацистського міфотворення та інституційної конкуренції пропагандистських відомств в роботі залучено широкий комплекс різномірних джерел, які доцільно класифікувати на три основні групи: офіційні документи та публікації нацистських інституцій (першоджерела), ідеологічні та філософські праці, а також візуальні та кінематографічні джерела.

Ключове значення для нашої роботи має перша група джерел, оскільки вона дозволяє аналізувати нацистський міф не в пізнішій інтерпретації, а в моменті його творення та інституціоналізації. Ці джерела самі по собі є актом пропаганди та інструментом ідеологічної обробки.

Найбільш унікальну та релевантну підгрупу складають публікації товариства «Аненербе», які були надані для цього дослідження. По-перше, це добірка щомісячного журналу «Germanien» за 1940–1942 роки [18, 19, 20], який видавався «Ahnenerbe-Stiftung Verlag» у Берліні. Цей журнал є безцінним джерелом для контент-аналізу псевдонаукового міфу, що транслиювався еліті СС та пов'язаним з нею академічним колам. На його сторінках міфологічні сюжети, такі як «Германці та іранці» [24, с. 239], «Про кельтський міф» [30, с. 301] або «Найдавніше зображення Водана?» [23, с. 369], подавалися під виглядом сенсаційних наукових відкриттів.

По-друге, це монографічні «наукові» звіти, видані під егідою «Аненербе». Класичним прикладом є праця Петера Паульсена «Axt und Kreuz bei den Nordgermanen» [47]. Той факт, що передмову до цієї книги написав особисто Рейхсфюрер СС Генріх Гімлер [47, с. 3], перетворює її

з наукової розвідки на політичний маніфест, що мав на меті «германізувати» християнство, довівши походження хреста від язичницького молота Тора. Аналогічну роль відіграє детальний археологічний звіт Герберта Янкуна «Die Ausgrabungen in Haithabu (1937–1939)» 1943 р. [39]. Це джерело демонструє, як професійна археологія, що фінансувалася СС, використовувалася для фабрикації доказів про «високорозвинену германську цивілізацію», здатну конкурувати з Римом.

Другу важливу підгрупу складають програмні та ідеологічні тексти найвищого керівництва Рейху. Фундаментальним джерелом, яке ми аналізували у Розділі 2, є праця Адольфа Гітлера «Mein Kampf» [1]. Вона є першоджерелом для вивчення генези ключових міфологем, зокрема «удару ножом у спину» та «життєвого простору». Не менш важливим, хоч і значно менш читабельним, є твір Альфреда Розенберга «Міф XX століття» [12]. Ця праця є ключовим джерелом для розуміння ідеологічної платформи апарату Розенберга та його конкуренції з іншими відомствами [8].

Третю підгрупу складають промови та публіцистика лідерів пропагандистських відомств. Перш за все, це щоденники та промови Йозефа Гьоббельса, частково опубліковані ним самим ще за життя у збірках на кшталт «Сигнали нового часу» [32] або «Боротьба за Берлін» [31]. Як зазначає А. Давлетов, ці джерела дозволяють простежити еволюцію пропагандистських прийомів від вуличного агітатора до рейхсміністра [3]. Також до цієї групи належать промови Генріха Гімmlера, зокрема його таємні промови в Познані 1943 року, де він відкрито обґрунтовував Голокост, що є прямим свідченням практичного втілення расового міфу.

Нарешті, четверту підгрупу утворює масив внутрішніх архівних документів нацистських інституцій, які розкривають механізми їхньої роботи та конкуренції. Оскільки прямий доступ до них ускладнений, ми

спираємося на їх ґрунтовну публікацію та аналіз у вітчизняній історіографії. Йдеться про фонди Оперативного штабу рейхслайтера Розенберга (зокрема, Фонд 3676 у ЦДАВО України), які детально проаналізовані у працях Н. Кашеварової [8], а також фонди, що стосуються діяльності спецвідділу «Вінета», наприклад, у Бундесархіві та Інституті сучасної історії в Мюнхені, які розкриті у дисертації К. Долгорученко [4]. Ці архівні матеріали (звіти, доповідні записки, листування) є найціннішим джерелом для розуміння реальної, а не декларативної політики міфотворення та інституційної боротьби.

Другу фундаментальну групу джерел нашого дослідження складають програмні ідеологічні та філософські праці, які слугували теоретичним підґрунтям для конструювання нацистського міфу. Якщо перша група джерел демонструє, як міф поширювався, то ця група пояснює, що саме поширювалося і який світогляд намагалися нав'язати. До цієї групи належать як канонічні тексти лідерів Третього Рейху, так і праці післявоєнних ідеологів езотеричного гітлеризму, які трансформували політичний міф у релігійний культ.

Центральне місце тут, безумовно, посідає праця Адольфа Гітлера «Mein Kampf». Це джерело, яке детально аналізувалося у Розділі 2, є головним програмним маніфестом націонал-соціалізму. Саме в ньому були сформульовані та вперше артикульовані історичні спекуляції, які згодом лягли в основу всієї державної пропаганди [38]. Для нашого дослідження «Mein Kampf» є першоджерелом генези таких ключових міфологем, як «удар ножем у спину», концепція «життєвого простору» як історичного права німецької нації, та, найголовніше, міф про «вічного єврея» як антиісторичну, руйнівну силу [13].

Роль філософського (або, точніше, псевдофілософського) обґрунтування нацистського світогляду взяла на себе праця Альфреда Розенберга «Міф XX століття». Це джерело, яке ми детально розглянули у

Розділі 3, є ключовим для розуміння ідеологічної платформи апарату Розенберга та його гострої інституційної конкуренції з Гьоббельсом, Гімлером та іншими центрами влади [8]. «Міф XX століття» Розенберга є спробою створити тотальну «релігію крові», яка мала б замінити християнство. У ньому Розенберг формулює концепцію «душі раси» і проголошує вічну боротьбу між «творчою» нордичною расою та «хаотичними» расами-руйнівниками [12]. Хоча Гітлер ніколи не надав цій праці статусу офіційної доктрини, її вплив на партійний апарат та діяльність Оперативного штабу Розенберга (ERR) був колосальним, що робить її незамінним джерелом для вивчення інституційної боротьби за право формувати «нацистський міф».

Особливу підгрупу ідеологічних джерел складають тексти післявоєнного езотеричного гітлеризму, які демонструють трансформацію та живучість міфу після військової поразки Рейху. Ключовою фігурою тут є Савітрі Деві (Максиміані Портас). Її праці, зокрема «The Lightning and the Sun» [29] та «Hitlerism and Hindudom» [28], є унікальними джерелами, що фіксують процес деіфікації Гітлера. Як зазначає провідний дослідник цієї теми Н. Гудрік-Кларк, Савітрі Деві першою перетворила Гітлера з політичного лідера на релігійну фігуру, «Людину проти Часу» та аватару індуїстського бога Вішну, який прийшов у Калі Югу (темну епоху) для очищення світу [34]. Аналіз цих текстів, проведений у Розділі 3, дозволяє зрозуміти, як політична міфологія «Аненербе» та Розенберга мутувала в повноцінний релігійний культ, що й сьогодні живить ідеологію неонацистських рухів.

Третя група джерел, що має вирішальне значення для розуміння механізмів емоційного впливу нацистської ідеології, охоплює візуальні та кінематографічні матеріали. Нацистський міф, як ми встановили в Розділі 2, був значною мірою «міфом для мас», і саме візуальні образи, а не складні філософські трактати, слугували його головним провідником.

Найважливішим інструментом у цій групі, безперечно, є кінематограф. Йозеф Гьоббельс вважав кіно «найсучаснішим та найпотужнішим засобом впливу на маси» [3] і перетворив його на зброю тотальної ідеологічної війни. Для нашого дослідження джерельну цінність становлять дві категорії фільмів. Перша - це «документальні» стрічки, які насправді були ретельно зрежисованими актами міфотворчості. Фільми Лені Ріфеншталь «Тріумф волі» 1935 р. є унікальним джерелом для вивчення процесу сакралізації влади та візуального кодування «міфу про фюрера» [17]. Фільм, знятий під час партійного з'їзду в Нюрнберзі, не документує подію, а конструює її як релігійний ритуал, перетворюючи політику на естетичне дійство. Її ж фільм «Олімпія» 1938 р. є джерелом для вивчення міфу про «арійське тіло», прославляючи культ сили, здоров'я та расової досконалості через естетизацію спортивних змагань [15, с. 99].

Друга категорія - це художні фільми, які використовували історичні сюжети для прямої фальсифікації минулого та легітимізації актуальної політики. Як джерело для вивчення механізмів антисемітської пропаганди, ми розглянули фільм «Єврей Зюсс» 1940 р. Ця стрічка, що нібито базувалася на історичних подіях XVIII століття, насправді проектувала сучасні нацистські расові стереотипи в минуле, візуально доводячи тезу про «вічну єврейську загрозу» і готуючи населення до геноциду [15, с. 100]. Не менш показовим джерелом є останній пропагандистський блокбастер Рейху «Кольберг» 1945 р., який використовував епізод наполеонівських війн для трансляції міфу про «тотальну війну» та необхідність фанатичного опору до кінця. Аналіз цих кінострічок, який ми провели в Розділі 2, дозволяє зрозуміти, як саме візуальна мова конструювала «історичну правду» для мільйонів глядачів [16].

Окрему підгрупу візуальних джерел становлять сакральні символи Рейху, які функціонували як самостійні невербальні тексти. Центральним символом, безумовно, була свастика (Hakenkreuz). Праця Малкольма

Квінна «Свастика: Конструюючи символ» [50] дозволяє нам розглядати її не просто як емблему, а як потужний візуальний символ. Свастика, навмисно вирвана Гітлером з давнього індоарійського контексту, стала головним візуальним маркером режиму, символом «арійської» ідентичності та агресивної експансії. Її всюдисущість (на прапорах, уніформі, архітектурі) перетворювала повсякденний простір на тотальне ідеологічне поле.

До цієї ж підгрупи належать рунічні символи, які активно використовувалися в іконографії СС та «Аненербе». Як свідчить аналіз журналів «Germanien» [18-20] та праці «Axt und Kreuz» [47], руни (зокрема, подвійна руна «Зіг» (Sig) на уніформі СС) були не просто орнаментом. Вони слугували візуальним втіленням містичного зв'язку «нової аристократії» Гімmlера з міфічними «арійськими» предками.

1.3. Методологія дослідження

Специфіка обраної теми, що охоплює як ідеологічні та філософські аспекти нацистського міфотворення, так і конкретну діяльність державних та партійних інституцій, зумовила необхідність застосування методологічного підходу. Для всебічного та об'єктивного аналізу проблеми було використано поєднання загальнонаукових, спеціально-історичних та міждисциплінарних методів, що дозволило дослідити феномен нацистської пропаганди в усій його складності: від окультних витоків до практичного втілення на окупованих територіях України.

Фундаментальною основою дослідження стали загальнонаукові принципи історизму та об'єктивності, які вимагали розглядати кожне явище в його конкретному історичному контексті, уникаючи як апологізації, так і надмірного сенсаціоналізму, яким часто перенасичені праці про «окультний Рейх» [35]. Використання методів аналізу та синтезу

дозволило, з одного боку, деконструювати єдиний феномен «нацистського міфу» на його складові, а з іншого – синтезувати розрізнені дані про діяльність апаратів Гьоббельса, Гімmlера та Розенберга в єдину картину полікратичної системи пропаганди.

Ключовим для розуміння еволюції ідеології став історико-генетичний метод. Саме він дав змогу простежити генезу нацистського міфу, відстеживши його еволюцію від маргінальних езотеричних вчень аріософів на кшталт Гвідо фон Ліста та Ланца фон Лібенфельса на початку XX століття до їх інституціоналізації в державній політиці Третього Рейху, зокрема в структурах «Аненербе» [35]. Цей метод дозволив нам у Розділі 3 показати, як саме ідеї Товариства «Туле» трансформувалися в політичну програму НСДАП, а згодом і у псевдонаукову доктрину СС.

Серед спеціально-історичних методів, центральне місце в нашій роботі посів інституційний метод. Оскільки пропаганда в Третьому Рейху не була монолітною, а являла собою поле битви конкуруючих відомств, саме цей метод дозволив нам вийти за межі простого опису ідеології та перейти до аналізу механізмів її творення. Ми детально дослідили структуру, функції та практичну діяльність ключових інституцій: Міністерства народної освіти і пропаганди (RMVP) Йозефа Гьоббельса, товариства «Аненербе» та апарату СС Генріха Гімmlера, а також Оперативного штабу та Міністерства окупованих східних територій Альфреда Розенберга. Такий підхід, що спирається на праці українських дослідників Н. Кашеварової [8] та К. Долгорученко [4], дозволив у Розділах 2 і 3 продемонструвати постійну боротьбу за ресурси та сфери впливу, що й визначало полікратичну, хаотичну природу нацистського пропагандистського апарату.

Тісно пов'язаний з інституційним порівняльно-історичний метод. Ми застосовували його для зіставлення різних моделей міфотворення, які

просували конкуруючі інституції. Це дозволило нам виявити фундаментальні відмінності між: 1) «масовим міфом» Гьоббельса, орієнтованим на кіно та радіо, з «міфом про фюрера» в центрі; 2) «елітарним міфом» Гімmlера, базованим на псевдонауці, археології та неоязичницькій містиці «Аненербе» [39]; та 3) «філософським міфом» Розенберга, що просував доктрину «релігії крові» [12]. Саме порівняння цих моделей розкрило внутрішні суперечності нацистської ідеології.

Нарешті, для повноти дослідження ми залучили міждисциплінарні підходи. Для аналізу теоретичного ядра ідеології ми спиралися на філософсько-політичний аналіз, зокрема на концепцію французьких філософів Філіпа Лаку-Лабарта та Жан-Люка Нансі [9]. Їхня теза про те, що нацизм був не просто політичною програмою, а спробою сконструювати новий, «тотальний міф» для самоідентифікації нації, стала методологічним ключем до розуміння діяльності «Аненербе» та Розенберга. Для роботи з першоджерелами, такими як журнал «Germanien» [18, 19, 20] та кінофільми, ми використовували методи контент-аналізу та семіотичного аналізу, розглядаючи пропагандистські тексти та візуальні символи (свастика, руни) як систему кодів, що трансливали ідеологічні повідомлення [50].

Висновки до розділу 1

Аналіз історіографічної спадщини показує, що, попри значну кількість праць, присвячених історії Третього Рейху та нацистській пропаганді, у науковому дискурсі спостерігається певна диспропорція. Західна історіографія ґрунтовно розробила питання окультних та езотеричних витоків нацизму, а також інституційної історії окремих структур, таких як СС та «Аненербе». Водночас вітчизняні дослідники зосередили основну увагу на практичних аспектах окупаційної політики та

діяльності специфічних відомств на території України, зокрема апарату А. Розенберга. Зроблено висновок, що відсутні або є недостатніми комплексні дослідження, які б поєднували аналіз міфологічного підґрунтя пропаганди з вивченням інституційної конкуренції між різними відомствами безпосередньо в процесі реалізації окупаційної політики. Це дало підстави зробити висновок про доцільність і обґрунтованість обраної теми як предмету окремого дослідження, спрямованого на вивчення феномену «полікратії міфу».

Аналіз джерельної бази дозволив дійти висновку, що вона є гетерогенною, репрезентативною та достатньою для розкриття теми. Специфіка джерельного масиву полягає у поєднанні офіційних документів нацистських інституцій, які фіксують процес творення псевдонаукового міфу, з ідеологічними працями та візуальними матеріалами, що демонструють механізми його трансляції на масову аудиторію. Аналіз архівних документів та опублікованих матеріалів окупаційних органів влади, зокрема спецвідділу «Вінета» та Оперативного штабу Розенберга, дозволяє виявити особливості застосування пропагандистських стратегій на українських землях та простежити конфлікт інтересів між різними центрами впливу.

У цілому, залучена джерельна база та обрані теоретико-методологічні підходи є адекватними меті дослідження. Застосування загальнонаукових, спеціально-історичних та міждисциплінарних методів забезпечило можливість різнобічного аналізу нацистської пропаганди не як монолітної системи, а як динамічного процесу конкурентної боротьби за ідеологію. Необхідність комплексного дослідження генези, інституціоналізації та практичного втілення історичних і міфологічних наративів у нацистській пропаганді є обґрунтованою, актуальною та логічною. Таке дослідження дозволить зробити бачення механізмів функціонування тоталітарної пропаганди

більш об'єктивним та багатогранним. Отже, досліджена література та здійснений підбір джерел дають достатньо можливостей для написання кваліфікаційної роботи.

РОЗДІЛ 2. «ІСТОРІЯ» ЯК ІНСТРУМЕНТ МАСОВОЇ ПРОПАГАНДИ: ДІЯЛЬНІСТЬ МІНІСТЕРСТВА НАРОДНОЇ ОСВІТИ І ПРОПАГАНДИ

2.1. «Міф про Фюрера» та особисте використання Гітлером історичних наративів

Центральним елементом пропагандистських методів Третього Рейху, керованої Йозефом Гьоббельсом, було не лише маніпулювання фактами, але й цілеспрямоване конструювання та інституціоналізація міфів. Найважливішим із них став «міф про фюрера» (Führer-Mythos). Це поняття виходить далеко за межі традиційного "культу особи", оскільки воно передбачало сакралізовану, квазірелігійну віру в Адольфа Гітлера як унікального провідника, що втілює волю нації та є інструментом виконання вищої історичної долі.

Як зазначає дослідниця О. Школова, Йозеф Гьоббельс був одним із ключових архітекторів цієї міфотворчості, свідомо працюючи над генезою міфологем в нацистській пропаганді, де «міф про Фюрера» посідав центральне місце [17]. Ця конструкція заповнювала ідеологічний та філософський вакуум, що утворився в німецькому суспільстві після поразки у Першій світовій війні. Як стверджують Ф. Лаку-Лабарт та Ж. Нансі, нацизм за своєю суттю і є міфом, що потребував фігуративної ідентифікації, і «фюрер став його остаточним суб'єктом», точкою, де міф знаходить своє втілення [9].

«Міф про фюрера» не був простим вихвалянням політичного лідера. Він був значно глибшим і виконував специфічні функції. По-перше, він слугував головним інтеграційним фактором для німецького суспільства (Volksgemeinschaft), яке було історично розколоте класовими, регіональними та релігійними суперечностями. Віра в Гітлера мала

замінити собою всі інші лояльності. По-друге, він легітимізував будь-які політичні рішення, навіть ті, що суперечили закону чи моралі. Принцип «Führerprinzip» («вождізм») означав, що воля фюрера є вищим законом.

Таким чином, «Führer-Mythos» – це складна, свідомо сконструйована політико-теологічна доктрина. Вона перетворювала Адольфа Гітлера з канцлера і політика на месіанську фігуру, «послану провидінням» для порятунку Німеччини від «хаосу» Веймарської республіки та «світового єврейства». Саме цей квазірелігійний статус дозволив апарату Гьоббельса [17] перетворити особисті історичні фальсифікації Гітлера, про які йтиметься далі, на абсолютну, незаперечну історичну правду для мільйонів німців.

Джерелом для всієї інституціоналізованої пропагандистської машини Третього Рейху, і зокрема для міфу про Фюрера, слугували особисті ідеологічні конструкції та історичні фальсифікації Адольфа Гітлера. Вони були вперше кодифіковані у його програмній праці «Mein Kampf» (1925-1926) та відточені у тисячах публічних виступів та промов «періоду боротьби» (Kampfzeit) між 1920 та 1933 роками.

«Mein Kampf» – це не просто автобіографія чи політична програма; це – фундаментальне першоджерело для розуміння генези нацистської ідеології. Саме в цій праці Гітлер заклав псевдоісторичне та псевдонаукове підґрунтя для майбутньої державної доктрини. Як слушно зазначає дослідник В. Розумюк, аналізуючи культурно-расові аспекти нацизму, ключові доктринальні положення про расову вищість «арійців», про «життєвий простір» (Lebensraum) та про «єврейську загрозу» – вже були чітко сформульовані на сторінках «Mein Kampf» [13]. Таким чином, ця книга стала фундаментом руху, набором незаперечних догматів, які пізніше були лише інструменталізовані та популяризовані апаратом Гьоббельса.

Якщо «Mein Kampf» була важливим літературним джерелом, то ранні промови Гітлера (1920-1933) були впливовим підґрунтям, які перетворили цю складну ідеологію на дієві та емоційно заряджені гасла. Цей період боротьби за владу був надзвичайно важливим для формування пропагандистського арсеналу НСДАП. Як зазначає дослідник А. Давлетов, нацисти ще до 1933 року створили розгалужену мережу каналів для донесення своїх ідей до мас, де публічні виступи фюрера та партійна преса (як-от «Völkischer Beobachter») відігравали ключову роль [3].

Саме в цих промовах Гітлер, якого Гьоббельс пізніше змалював як «генія» пропаганди [17], емпірично відточував історичні спекуляції. Він перетворював складні теорії «Mein Kampf» на прості, чорно-білі наративи, що апелювали не до розуму, а до емоцій та травм німецького суспільства. Він використовував публічні зібрання як тренування, перевіряючи, які саме фальсифікації історії знаходять найсильніший відгук у натовпу.

Таким чином, «Mein Kampf» та ранні промови Гітлера є не просто одним із джерел, а фундаментальним першоджерелом усієї подальшої пропагандистської діяльності. Вони містять у собі не лише набір конкретних історичних спекуляцій, але й саму методологію їхнього застосування: перетворення складного світу на просту маніхейську боротьбу «добра» (арійці) і «зла» (євреї), апеляцію до емоцій, а не до фактів, та абсолютну впевненість у власній історичній правоті. Саме цей набір особистих міфологем Гітлера був узятий за основу Йозефом Гьоббельсом для створення тотальної державної пропаганди після 1933 року.

Першою і фундаментальною історичною спекуляцією, яку Адольф Гітлер та апарат його пропаганди перетворили на наріжний камінь своєї ідеології, стала легенда про «удар ножом у спину» (Dolchstoßlegende). Ця теза, що не була винайдена Гітлером, але була доведена ним до пропагандистського абсолюту, повністю фальсифікувала історію поразки

Німеччини у Першій світовій війні. Її центральне положення полягало в тому, що німецька армія нібито не зазнала поразки на полі бою (im Felde unbesiegt), а була зраджена «внутрішніми ворогами» з тилу.

Пропагандистська цінність цього наративу в умовах періоду боротьби (1920-1933) була колосальною. Як зазначає дослідник А. Давлетов, аналізуючи риторику НСДАП до приходу до влади, нацисти активно використовували пресу та публічні виступи для апеляції до травм та психології населення [3]. Міф про «удар ножом у спину» ідеально виконував це завдання: він пропонував просте й емоційне пояснення складній та ганебній національній катастрофі 1918 року.

Гітлер у «Mein Kampf» та у своїх ранніх промовах свідомо перекладав історичну відповідальність за поразку з імперського військового командування (зокрема, з генерала Еріха Людендорфа, який сам став активним прихильником нацистів та поширювачем цієї легенди) на чітко окреслене коло внутрішніх ворогів. До них він зараховував:

- Соціал-демократів, центристів та лібералів, які підписали перемир'я і заснували Веймарську республіку. У пропаганді Гітлера вони отримали тавро «Novemberverbrecher» (листопадових злочинців).
- Комуністів та соціалістів, чиї страйки та революційна агітація в 1918 році нібито підірвали бойовий дух армії.
- Євреїв, котрі у цій міфологічній конструкції виступали як головна рушійна сила, що стояла за спинами і демократів, і марксистів.

Гітлер свідомо використовував цю історію для досягнення двох стратегічних цілей. По-перше, він делегітимізував всю політичну систему Веймарської республіки, представляючи її як неісторичне, нелегітимне утворення, нав'язане Німеччині зрадниками. По-друге, він створював образ конкретного ворога, на якого можна було спрямувати суспільну ненависть. Як зазначають дослідники В. Розумюк та Ю. Манелюк, саме ця псевдоісторична конструкція дозволила Гітлеру та Розенбергу перевести

антисемітизм із площини побутової упередженості у ранг глобальної доктрини про «вічного руйнівника» [13; 10].

Другим стовпом гітлерівської фальсифікації історії, що був закладений у «Mein Kampf», стала геополітична доктрина «Lebensraum» (життєвого простору). На відміну від традиційних імперських чи колоніальних доктрин, Гітлер представив цю ідею не просто як політичну ціль, а як незаперечну історичну та біологічну необхідність. Цей міф став псевдоісторичним обґрунтуванням для майбутньої агресії та расової війни на Сході.

Пропагандистська сила цієї фальсифікації полягала у свідомій та спотвореній апеляції до німецької історії, а саме – до середньовічного «Drang nach Osten» (Натиск на Схід). Гітлер витягнув цей історичний процес колонізації слов'янських земель з його складного середньовічного контексту і представив його як «незакінчену», «вічну» історичну місію німецької (германської) нації. У «Mein Kampf» він прямо критикував колоніальну політику кайзерівської Німеччини, спрямовану на заморські території, і протиставляв їй «правильний» історичний шлях – континентальну експансію на Схід.

Важливо, що це «право на територію» обґрунтовувалося не економічною чи військовою логікою, а псевдонауковими положеннями соціального дарвінізму та расовою теорією. Як зазначає дослідник В. Розумюк, аналізуючи культурно-расові аспекти доктрин Гітлера та Альфреда Розенберга, нацистська ідеологія базувалася на поділі народів на «культурно-творчі» (Kulturschöpfer), якими проголошувалися виключно арійці, та «культурно-руйнівні» або «культурно–пасивні» [13].

Згідно з цим псевдоісторичним поглядом, арійська раса нібито мала природне, біологічне право розширюватися за рахунок «нижчих» народів, насамперед слов'ян. Гітлер у «Mein Kampf» неодноразово зображував слов'янські народи як нездатних до самостійного державотворення,

стверджуючи, що Київська Русь та Російська імперія були створені «германськими елементами». Відповідно, більшовицька революція, яку він приписував євреям, нібито знищила цей «германський» керівний шар, і тепер величезні простори Сходу, населені «расово неповноцінними» слов'янами, стали «безхазяйними» і були легітимною здобиччю для німецького «меча і плуга» [13].

Третьою, і, можливо, центральною історичною фальсифікацією, що ідеологічно пов'язувала попередні дві, було конструювання образу «вічного ворога». У цій ролі в «Mein Kampf» та подальшій пропаганді виступало світове єврейство. Важливо підкреслити, що антисемітизм Гітлера, на відміну від попередніх релігійних чи навіть економічних його форм, був свідомо сконструйований як метафізична, псевдоісторична доктрина. Він перетворив єврея з простої меншини на анти-історичну силу, що веде екзистенційну боротьбу проти «історичного» народу – арійців.

Фундаментом цієї фальсифікації стала маніхейська дихотомія «арієць-творець» проти «єврея-руйнівника». Як детально аналізує дослідник В. Розумюк, розглядаючи культурно-расові доктрини Гітлера та Розенберга, арієць (Kulturschöpfer) проголошувався єдиним суб'єктом історії, єдиним творцем культури, що здатний будувати держави, створювати мистецтво та рухати прогрес. На противагу йому, єврей був представлений як руйнівник культури (Kulturzerstörer) [13].

Згідно з цією псевдоісторичною логікою, єврейський народ зображувався як «анти-народ»: він нібито не мав власної землі (будучи «вічним кочівником»), не мав власної мови (лише привласнював мови господарів) і, головне, не був здатний до будь-якої творчої праці, а міг лише «паразитувати» на тілі арійських націй. Гітлер у «Mein Kampf» присвятив цілі розділи доведенню цієї тези, стверджуючи, що єврейський інтелект є руйнівним, а не творчим [13].

Саме ця конструкція «вічного ворога» дозволяла Гітлеру ідеологічно пов'язати всі свої пропагандистські міфи: пояснення «удару ножом у спину» (Dolchstoßlegende), що «вічний ворог» діяв зсередини Німеччини, стоячи за спинами «листопадових злочинців» та марксистів, щоб зруйнувати арійський Другий Рейх та обґрунтування «життєвого простору» (Lebensraum), де «вічний ворог» діяв ззовні, захопивши владу в Росії (в образі «жидо-більшовизму») і перетворивши «расово неповноцінних» слов'ян на свій інструмент для знищення «арійської» Європи.

Після приходу НСДАП до влади у січні 1933 року, особисті історичні спекуляції Адольфа Гітлера, які до того були лише інструментом партійної агітації, зазнали негайної та всеосяжної інституціоналізації. Цей процес перетворення партійних гасел на безальтернативну державну доктрину очолив Йозеф Гьоббельс.

Ключовим кроком стало створення 13 березня 1933 року Імперського міністерства народної освіти і пропаганди (Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda, RMVP). Ця нова інституція отримала безпрецедентні повноваження для тотального контролю над усіма сферами духовного та культурного життя нації. Як зазначає дослідниця О. Школова, аналізуючи генезу нацистських міфологем, Гьоббельс свідомо взяв на себе роль головного «архітектора» нової реальності [17]. Його міністерство стало тим механізмом, який взяв сирий матеріал «Mein Kampf» та ранніх промов фюрера і перетворив його на офіційну, щоденну "правду" для мільйонів німців.

Головним методом RMVP стала політика «Gleichschaltung» («координація» або «уніфікація»). А. Давлетов, досліджуючи арсенал нацистів, вказує, що преса, радіо та кіно були визначені як ключові інструменти впливу ще в «період боротьби» [3]. Після 1933 року Гьоббельс отримав можливість використовувати ці інструменти в повному обсязі.

Преса була піддана тотальному контролю через Імперську палату преси. Міфи про «удар ножом у спину» та «єврейську загрозу» перетворилися з опозиційної риторики на щоденні редакційні статті, які подавалися як історичні факти. Говорячи про радіо, то Гьоббельс називав його «найважливішим інструментом» пропаганди. Воно дозволило донести «міф про Фюрера» безпосередньо в кожную німецьку домівку, перетворюючи промови Гітлера на національні священнодійства.

Найбільшу увагу Гьоббельс приділяв саме культивуванню Führer-Mythos. Він свідомо і системно створював образ Гітлера не просто як політика, а як месіанської фігури, «посланої провидінням» [17]. Гітлер зображувався як особа, що «стоїть над» законом, над партією і, головне, над історією. Він був «творцем» нової історії.

Ця сакралізація була необхідна для того, щоб надати історичним спекуляціям Гітлера статусу абсолютної істини. Якщо фюрер – це живе втілення долі [9], то його погляд на історію автоматично ставав єдиним правильним. Апарат Гьоббельса перетворив особистий історичний ревізіонізм Гітлера на офіційну, безальтернативну історію Третього Рейху, де фюрер був одночасно її автором, головним героєм і кінцевою метою.

2.2. Кінематограф як засіб конструювання "історичної" реальності

Якщо друкована преса та радіо забезпечували щоденне інформаційне насичення, то кінематограф став для Йозефа Гьоббельса головним інструментом створення довготривалих, емоційно заряджених міфологічних образів. Міністр пропаганди вважав кіно найсучаснішим та найефективнішим засобом впливу на маси, оскільки воно поєднувало візуальний ряд, звук та емоційну драматургію, створюючи ілюзію абсолютної реальності.

Як зазначають дослідники К. Філенко та Е. Поліновська, аналізуючи феномен кінематографа Третього Рейху, нацистський режим не просто використовував кіно, а створив унікальну індустрію, де розвага була нерозривно переплетена з ідеологією. Кіно розглядалося не як мистецтво, а як стратегічна зброя у боротьбі за свідомість нації [15]. Гьоббельс особисто контролював кіновиробництво, переглядаючи сценарії та затверджуючи акторський склад для ключових пропагандистських стрічок.

Головною метою нацистського кінематографа було не стільки пряме нав'язування політичних гасел, скільки конструювання нової історичної пам'яті. Через історичні фільми режим переписував минуле Німеччини, щоб легітимізувати своє сьогодення. Як зауважують Філенко та Поліновська, нацистське кіно активно використовувало історичні сюжети для створення паралелей із сучасністю: Фрідріх Великий, Бісмарк чи інші «великі німці» на екрані завжди діяли так, як діяв Гітлер, і стикалися з тими ж «ворогами» – лібералами, масонами, євреями, з якими боровся Фюрер [15]. Таким чином, глядач підсвідомо засвоював думку, що політика НСДАП є не просто вибором однієї партії, а закономірним продовженням усієї німецької історії.

Особливо цинічно цей інструмент використовувався на окупованих територіях. А. Фомін у своєму дослідженні про кінопропаганду на сході України підкреслює, що нацисти активно використовували кінопересувки (Tonfilmkraftwagen) для демонстрації спеціально підібраних стрічок місцевому населенню. Ці фільми мали подвійну мету: з одного боку, деморалізувати глядача, демонструючи непереможність німецької зброї, як от кіножурнали «Die Deutsche Wochenschau», а з іншого – нав'язати нацистську версію історії, де німці виступали як «визволителі» від більшовизму та «носії культури», а місцеве населення як об'єкт «цивілізаторської місії» [16].

Особливе місце в системі кінопропаганди Гьоббельса посідав жанр документального кіно, який насправді був інструментом не фіксації, а конструювання історичної реальності. Найяскравішим прикладом цього стала творчість режисерки Лені Ріфеншталь, чиї фільми вийшли далеко за межі репортажу, перетворившись на візуалізацію фундаментальних міфів нацизму.

Фільм «Олімпія», присвячений Олімпійським іграм 1936 року в Берліні, є хрестоматійним прикладом того, як нацистська пропаганда використовувала кінематограф для перетворення сучасної події на позачасовий міф. Хоча формально стрічка є документальним звітом про спортивні змагання, її справжня мета полягала у візуальному підтвердженні псевдоісторичної расової теорії, що лежала в основі нацистської ідеології.

Як зазначають дослідники К. Філенко та Е. Поліновська, нацистське кіно прагнуло створювати нову «історичну пам'ять», легітимізуючи режим через апеляцію до минулого [15]. У «Олімпії» Лені Ріфеншталь блискуче реалізувала це завдання, створивши візуальний місток між античною Грецією та Третім Рейхом.

Фільм розпочинається зі знаменитого прологу в руїнах Олімпії. Камера повільно панорамує античні статуї Аполлона, Дискобола, Венери. Завдяки майстерному використанню освітлення та монтажу, ці кам'яні статуї на очах у глядача «оживають», перетворюючись на живих атлетів – сучасних німецьких спортсменів. Цей візуальний прийом мав колосальне ідеологічне значення. Він не просто порівнював, а ототожнював античний ідеал краси з нордичним расовим типом.

«Олімпія» візуалізувала один із центральних міфів Аненербе та Розенберга – міф про те, що давні греки були нордичним народом, і що сучасна Німеччина є єдиною легітимною спадкоємицею античної цивілізації. Як ми побачимо в наступному розділі, ця ідея активно

розроблялася псевдонауковцями Гімmlера, але саме геній Ріфеншталь зробив її наочною та емоційно переконливою для мільйонів глядачів. Спортивні змагання у фільмі втрачають свій змагальний характер і перетворюються на ритуал поклоніння арійському тілу. Кожен кадр фільму, від смолоскипної естафети (яка, до речі, була вигадана нацистськими організаторами Ігор саме для підкреслення цього спадкового зв'язку) до фінальних масових сцен, працював на утвердження ідеї про расову вищість та історичну неминучість перемоги арійського духу.

Якщо «Олімпія» візуалізувала расовий міф, то фільм «Тріумф волі», що документував VI з'їзд НСДАП у Нюрнберзі у вересні 1934 року, став кінематографічним втіленням міфу про Фюрера та ідеї народної спільноти (Volksgemeinschaft). Ця стрічка є унікальним прикладом в історії пропаганди, коли кінематограф не просто фіксував подію, а творив її. Фактично, сам з'їзд партії планувався не як політичний захід, а як гігантська декорація для фільму Лені Ріфеншталь.

Важливо розуміти історичний контекст створення фільму. З'їзд 1934 року відбувався всього через кілька місяців після «Ночі довгих ножів» (червень 1934 р.) – кривавої чистки верхівки СА, яка шокувала багатьох німців і виявила глибокі внутрішні розбіжності в нацистському русі. Завданням Гьоббельса і Ріфеншталь було створити візуальний доказ абсолютної, монолітної єдності партії та народу навколо фюрера, повністю стерши з пам'яті будь-які натяки на конфлікт. Фільм мав переконати глядача, що режим є стабільним, вічним і безальтернативним.

Фільм послідовно використовує релігійну символіку та візуальні прийоми для перетворення Адольфа Гітлера на месіанську фігуру. Вже пролог фільму задає цей тон: літак фюрера летить крізь хмари під музику Ріхарда Вагнера, що створює пряму алюзію на сходження божества з небес на землю. Тінь від літака у формі хреста, що падає на колони

маршируючих людей у середньовічному Нюрнберзі, візуально підкреслює цю «благодать», що сходить на Німеччину.

Протягом усього фільму Ріфеншталь використовує специфічні ракурси для зйомки Гітлера. Він майже ніколи не показаний на рівні очей; камера завжди дивиться на нього знизу вгору, часто на фоні неба, що візуально збільшує його фігуру, ізолює від натовпу і надає їй надлюдського, монументального статусу. Він – єдиний індивід у фільмі; всі інші учасники – це безлика, хоча й радісна, маса, що існує лише як фон для його величі.

Важливу роль у створенні міфологічного простору відіграла архітектура Альберта Шпеєра, який тісно співпрацював з Ріфеншталь. Кульмінацією цього стала сцена вечірнього апелю партійних керівників. Шпеєр використав понад 130 зенітних прожекторів, спрямованих вертикально в небо, створивши так званий світловий собор. Цей ефект перетворив політичний мітинг на містичне, квазірелігійне дійство, що відбувалося поза реальним часом і простором.

«Тріумф волі» повністю ігнорує політичний зміст з'їзду. У фільмі майже немає уривків промов, де б обговорювалися реальні проблеми, як от економіка, безробіття, зовнішня політика, замість чого глядачеві пропонується безкінечна черeda ритуалів: марші, паради прапорів, присяги на вірність, освячення нових штандартів «прапором крові» (Blutfahne) з Пивного путчу.

Цей акцент на ритуалі мав глибокий ідеологічний сенс. Він замінював раціональне осмислення політики емоційним переживанням єдності. Фільм переконував, що політика як дискусія закінчилася; настала ера віри і покори. Як зазначає О. Школова, саме в цьому полягала суть міфу про Фюрера: він стояв над раціональною критикою [17].

Говорячи про жанр художньої історичної драми необхідно зазначити, що він виконував іншу, не менш важливу функцію в системі нацистської

пропаганди – переписування минулого заради легітимізації поточної політики режиму. Міністерство народної освіти і пропаганди під керівництвом Йозефа Гьоббельса перетворило цей жанр на потужний інструмент ідеологічної обробки мас, де історична правда свідомо і цинічно приносилася в жертву актуальним політичним потребам.

Для націонал-соціалістичної ідеології історія ніколи не розглядалася як самоцінна наука про минуле. Вона сприймалася виключно як резервуар прикладів, які мали підтверджувати правильність світогляду НСДАП. Гьоббельс особисто вимагав від кінематографістів не архівної точності, а внутрішньої правди, під якою розумілася відповідність нацистським ідеологічним догмам. Цей процес можна визначити як тотальну актуалізацію історії [15]. Події минулого, будь то війни Фрідріха II, боротьба з Наполеоном чи селянські повстання, трактувалися не в їхньому власному історичному контексті, а як прямі алегорії сучасної боротьби Третього Рейху. Персонажі минулих століть говорили мовою сучасної нацистської пропаганди, а їхні вороги наділялися карикатурними рисами актуальних супротивників Німеччини – британців, французів, «світового єврейства» чи більшовиків.

Фальсифікація історії в цих фільмах відбувалася на двох основних рівнях: відбору та інтерпретації. З величезного масиву історичних подій обиралися лише ті, які могли служити яскравою ілюстрацією потрібних на даний момент політичних тез, таких як «геній Фюрера», «зрада внутрішніх ворогів», «необхідність життєвого простору» чи «вічна боротьба рас». Обрані події потім інтерпретувалися в дусі примітивного соціального дарвінізму та расової теорії [13]. Складні, багатогранні історичні процеси спрощувалися до боротьби героїв (представників нордичної раси) проти шкідників (євреїв, демократів, декадентів).

Жанр історичної драми виконував кілька ключових функцій у загальній системі нацистської пропаганди. По-перше, це була легітимізація

вождя. Фільми про великих історичних діячів німецького минулого, насамперед про Фрідріха Великого чи Отто фон Бісмарка, створювали історичний прецедент для культу Адольфа Гітлера. Вони переконували глядача, що великі історичні звершення завжди є результатом залізної волі одного «геніального одинака», який змушений діяти всупереч нерозумінню натовпу, інтригам еліти та зраді боягузів. По-друге, ці фільми служили потужним засобом мобілізації нації, особливо в періоди воєнних невдач. Вони мали піднімати бойовий дух, демонструючи приклади фанатичної стійкості предків у здавалося б безвихідних ситуаціях. По-третє, вони виправдовували агресію, подаючи завойовницькі війни минулого як необхідний, справедливий і природний процес розширення життєвого простору для вищої раси, що прямо перегукувалося з концепцією Lebensraum [13].

Квінтесенцією використання історичного жанру для обґрунтування расової ненависті та підготовки масової свідомості до Голокосту став фільм Файта Харлана «Євреї Зюсс» 1940 р. Ця стрічка, створена за особистим замовленням Йозефа Гьоббельса, який контролював кожен етап її виробництва, є хрестоматійним прикладом того, як нацистська пропаганда проєктувала свої сучасні ідеологічні конструкти на минуле, надаючи їм вигляду вічної історичної правди. Фільм не просто маніпулював історією, він став актом ідеологічної війни, перетворивши кінотеатри на інструмент психологічної підготовки до вбивства.

Формально сюжет фільму базується на реальній історії Йозефа Зюсса Оппенгеймера, фінансового радника (придворного єврея) герцога Карла Александра Вюртемберзького у першій половині 18-го століття. Проте історична канва була піддана тотальній ідеологічній переробці. Якщо реальний Оппенгеймер був типовим для своєї доби фінансистом, чие падіння і страта у 1738 році стали наслідком складної боротьби між абсолютистським правителем і місцевими станами, то кінематографічний

Зюсс був перетворений на одновимірне втілення «вічного зла». Гьоббельс використав історичний антураж крізь розкішні костюми, палацові інтер'єри, архаїчну мову як яскраву маску, за якою приховав суто нацистські расові закони та антисемітські стереотипи 1930-х років.

Ключовим прийомом фальсифікації стало перенесення акценту з економічного та політичного конфлікту на біологічний та расовий. Центральною сценою фільму, яка не має жодного історичного підґрунтя, є зґвалтування Зюссом цнотливої німецької дівчини Доротеї Штурм, доньки шанованого радника. У нацистській ідеологічній системі координат цей акт кваліфікувався як «Rassenschande» (расове осквернення) – злочин, який згідно з Нюрнберзькими законами 1935 року карався смертю. Таким чином, глядач 1940 року бачив на екрані не історичну драму 18-го століття, а пряму ілюстрацію необхідності сучасних расових законів. Страта Зюсса у фіналі фільму подавалася не як результат придворних інтриг, а як акт відновлення порушеного расового порядку, як необхідна самооборона німецького народного тіла від чужорідної інфекції [13; 10].

Фільм цілеспрямовано дегуманізував євреїв, використовуючи весь арсенал кінематографічних засобів. Зюсс, якого зіграв Фердинанд Маріан, був показаний як істота, здатна міняти маски: від брудного гетто-єврея до витонченого придворного кавалера, але завжди залишаючись носієм незмінної, руйнівної сутності. Це прямо відповідало тезі Гітлера з «Mein Kampf» про єврея як «майстра брехні» і паразита, що мімікрує під господаря. Ефективність цієї історичної пропаганди була настільки високою, що вона вийшла далеко за межі звичайного кінопрокату. Генріх Гімmlер, оцінивши мобілізаційний потенціал стрічки, видав 30 вересня 1940 року спеціальний наказ, який зобов'язував весь особовий склад СС і поліції переглянути цей фільм. Особливо це стосувалося охоронців концентраційних таборів та членів айнзацгруп, для яких перегляд «Єврея Зюсса» став обов'язковою частиною ідеологічного загартування перед

виконанням масових розстрілів. Фільм, таким чином, перестав бути мистецтвом і перетворився на пряму зброю геноциду, де історична фальсифікація служила виправданням для реальних злочинів проти людяності.

Також важливою буде згадка історичної епопеї Файта Харлана «Кольберг», що вийшла на екрани 30 січня 1945 року, в дванадцяті річницю приходу нацистів до влади, стала відчайдушною спробою мобілізувати націю перед обличчям неминучої катастрофи. Ця стрічка, яка стала найдорожчим кінопроектом за всю історію Третього Рейху (бюджет склав понад 8,5 мільйонів рейхсмарок), є унікальним і трагічним прикладом того, як історична подія, а саме оборона пруської фортеці Кольберг від наполеонівських військ у 1807 році, була цинічно перетворена на пряму інструкцію для фольксштурму та вервольфу, закликаючи до національного самогубства.

Ініціатором створення фільму виступив особисто Йозеф Гьоббельс. Після катастрофічної поразки під Сталінградом у 1943 році він проголосив курс на тотальну війну, вимагаючи повної мобілізації всіх ресурсів нації. У своєму щоденнику міністр пропаганди записав, що цей фільм має стати «кінематографічним еквівалентом щонайменше десяти нових дивізій» [15]. Ця фраза яскраво ілюструє пріоритети нацистського керівництва на завершальному етапі війни: пропагандистський ефект від «правильної» інтерпретації історії цінувався вище, ніж реальна військова сила.

Для зйомок масових батальних сцен у розпал війни, влітку 1943 року, коли вермахт вів важкі оборонні бої на Курській дузі та в Італії, з фронту було відкликано кілька тисяч солдатів. Крім того, для транспортування декорацій і масовки використовувалися дефіцитні залізничні вагони, необхідні для перевезення боєприпасів та евакуації поранених. Таке марнотратство ресурсів свідчить про фанатичну віру

верхівки Рейху в магічну силу кінопропаганди, здатної змінити хід війни [15].

Сюжет фільму свідомо викривляв реальні події 1807 року, підганяючи їх під актуальні потреби 1945-го. В реальності обороною Кольберга керував професійний військовий, майор Гнейзенау, який діяв у межах військової доцільності. У фільмі ж справжнім героєм стає не військовий, а цивільний лідер – літній бургомістр Йоахім Неттельбек у виконанні Генріха Георге. Він втілює ідею народного опору, що виникає знизу, всупереч нерішучості та боягузтву старої аристократичної еліти.

Основний ідеологічний меседж фільму полягав у тому, що регулярна армія може програти битву, генерали можуть капітулювати, але озброєний народ, об'єднаний фанатичною вірою у свого лідера і любов'ю до рідної землі, є непереможним. Це була пряма і прозора алюзія на ситуацію 1944-1945 років, коли вермахт відступав на всіх фронтах, і остання надія режиму покладалася на погано озброєне ополчення – Фольксштурм.

Найбільш зловісним аспектом фільму є його кульмінація. Щоб зупинити французів, захисники Кольберга приймають рішення затопити власні землі, знищивши свої будинки і врожай. Цей акт саморуйнування подається у фільмі як вищий прояв патріотизму. Фактично, це було кінематографічне виправдання тактики випаленої землі, яку Гітлер наказав застосовувати на території самої Німеччини (відомий «наказ Нерона» від 19 березня 1945 року). Фільм привчав глядача до думки, що тотальне руйнування власної країни є кращим, ніж капітуляція.

Історія прокату «Кольберга» стала символом краху Третього Рейху. Прем'єра відбулася в оточеній радянськими військами фортеці Ла-Рошель (Франція), куди копію фільму доставили підводним човном, та в Берліні, який вже піддавався нищівним бомбардуванням союзників. Більшість кінотеатрів Німеччини на той час вже були зруйновані або закриті. Фільм,

який мав мобілізувати мільйони, побачили лише одиниці. «Кольберг» став фінальним витвором нацистської кінопропаганди.

Теоретичні конструкції історичної та актуальної пропаганди, розроблені в берлінських кабінетах Імперського міністерства народної освіти і пропаганди, знайшли своє безпосереднє та жорстоке практичне застосування і на окупованих східних територіях, зокрема в Рейхскомісаріаті Україна та зоні військової адміністрації. Тут кінематограф виконував подвійну функцію: з одного боку, він слугував інструментом ідеологічної індоктринації та перевиховання місцевого населення в дусі нового порядку, а з іншого виступав потужним засобом психологічного терору, покликаним зламати волю до опору шляхом демонстрації тотальної переваги німецької військової машини.

Як слушно зазначає дослідник А. Фомін, який провів детальний аналіз нацистської кінопропаганди на території Донецької, Луганської та Харківської областей, окупаційна адміністрація надавала кінофікації виняткового значення, розглядаючи її не як культурну, а як першочергову політичну задачу. Показовим є той факт, що у зруйнованих війною містах сходу України кінотеатри відновлювалися одними з перших, часто випереджаючи відновлення життєво важливої інфраструктури [16, с. 196]. Там, де стаціонарні заклади були зруйновані або відсутні, активно використовувалися мобільні кіноустановки, які дозволяли охопити пропагандистським впливом навіть найвіддаленіші сільські райони, створюючи тотальне інформаційне поле.

Репертуарна політика на окупованих територіях мала чітко виражений сегрегаційний характер. Існували окремі кінотеатри або окремі сеанси для солдатів Вермахту та фольксдойче, де демонструвалися новітні німецькі фільми, і окремі заклади для місцевого населення, репертуар яких піддавався жорсткій ідеологічній фільтрації. Основу програми для

українського глядача складали три категорії фільмів, кожна з яких виконувала специфічну пропагандистську функцію.

Першою і обов'язковою частиною кожного сеансу були кіножурнали «Die Deutsche Wochenschau». Їхньою головною метою було створення та підтримання міфу про непереможність німецької армади. Глядачам регулярно демонстрували кадри розгромленої радянської техніки, нескінченних колон полонених червоноармійців, руїни радянських міст та, на контрасті, картини впорядкованого і щасливого життя під німецьким захистом. Цей візуальний ряд мав на меті викликати у населення почуття безвиході, переконати його в остаточності поразки Радянського Союзу та безглуздості будь-якого опору окупаційній владі. Як зазначає М. Михайлюк, ця стратегія була спрямована на те, щоб «психологічно зламати й деморалізувати ворога» ще до того, як він візьметься за зброю [11, с. 1].

Другу групу складали відверто ідеологічні стрічки антисемітського та антибільшовицького спрямування. Фільми на кшталт «Євреї Зюсс» або псевдодокументальні стрічки про злочини ГПУ мали на меті розпалити міжнаціональну ворожнечу, перекласти відповідальність за всі передвоєнні біди населення Голодомор, репресії виключно на «жидо-більшовиків» і таким чином легітимізувати нацистський окупаційний режим як визвольний. Це була пряма реалізація класичної імперської стратегії «розділяй і володарюй», перенесена на екран.

Третю, наймасовішу групу, складали розважальні фільми – німецькі музичні комедії, ревію, мелодрами. Їхня функція була анестезуючою: вони мали створювати ілюзію нормалізації життя, відволікати населення від жорстоких реалій голоду, терору та примусової праці, пропонуючи натомість яскравий віртуальний світ кінематографічних мрій.

Важливо відзначити, що кінопропаганда в Україні не була монолітною; вона віддзеркалювала ті самі глибокі інституційні суперечності, які були притаманні всій східній політиці Третього Рейху.

Міністерство окупованих східних територій під керівництвом Альфреда Розенберга намагалося використовувати кіно (як і інші засоби пропаганди) для обережного загравання з національними почуттями українців, обіцяючи їм туманні перспективи певної автономії в майбутньому новому європейському порядку в обмін на лояльність. Однак ця лінія постійно стикалася з реальністю політики, яку на місцях проводили рейхскомісар Еріх Кох, каральні органи СС та військова адміністрація Вермахту. Їхня політика була суто колоніальною, спрямованою на нещадну експлуатацію ресурсів та населення, яке розглядалося виключно як робоча сила [11, с. 1; 4 с. 250]. У цій ситуації кінематограф був змушений виконувати роль ширми, яка мала приховувати цю фундаментальну суперечність між обіцянками визволення та реальністю поневолення.

Зрештою, незважаючи на тотальність та технічну досконалість, ефективність нацистської кінопропаганди в Україні виявилася обмеженою в часі. Жорстокі реалії окупаційного повсякдення – масові публічні страти, облави на молодь для вивезення до Німеччини, штучно організований голод у великих містах. Все це дуже швидко розвіяло ті ілюзії, які намагалися створити на екрані Гьоббельс та Розенберг. Кіно залишалося потужним інструментом впливу, але воно не змогло замінити собою реальну політику, перетворившись в очах більшості населення на символ брехливості та цинізму окупаційної влади.

2.3. Спецвідділ «Вінета»: аналітична розвідка та історична пропаганда на Сході

У складній, полікратичній та надзвичайно розгалуженій системі нацистської пропаганди особливе місце посідав спецвідділ «Вінета» (Sonderreferat Vineta). Формально ця структура діяла у складі східного відділу, Ostabteilung, Імперського міністерства народної освіти і

пропаганди (RMVP) і перебувала під безпосереднім і пильним кураторством рейхсміністра Йозефа Гьоббельса. Однак за своїми реальними функціями, методами роботи та інтелектуальним рівнем вона суттєво відрізнялася від більшості інших пропагандистських інституцій Третього Рейху.

Якщо звичайна нацистська пропаганда, орієнтована на маси, часто діяла примітивними ідеологічними штампами, то «Вінета» являла собою спробу створення принципово іншої – інтелектуальної, адаптивної пропагандистської машини. Це була структура, що органічно поєднувала в собі функції глибокої аналітичної розвідки з веденням витонченої, довготривалої психологічної війни. Як слушно і ґрунтовно зазначає дослідниця К. Долгорученко, діяльність цього спецвідділу виходила далеко за межі звичайного поширення інформації чи агітаційних листівок. Це була повноцінна «аналітична розвідка» у класичному розумінні цього терміну. Її головним, стратегічним завданням було всебічне, майже наукове вивчення ментальності, культурних кодів, мовних особливостей та історичної пам'яті ворога, передусім – народів Радянського Союзу, з єдиною метою: використати ці знання як зброю проти них самих. Авторка наголошує: «Зміст інформаційно-аналітичної діяльності спецвідділу «Вінета»... полягав у зборі, узагальненні та аналізі інформації про політичний, соціально-економічний стан СРСР, настрої його населення, боєздатність Червоної армії» [4, с. 250]. Саме ця глибока, інсайдерська інформація ставала тією базою, на якій розроблялися таргетовані, психологічно вивірені пропагандистські кампанії, здатні резонувати з глибинними почуттями окупованого населення.

Сама назва відділу «Вінета» є глибоко символічною і відображає специфічне міфологічне мислення, притаманне нацистській верхівці. Вона відсилає до старовинної німецької легенди про Вінету – багате торгове місто на південному узбережжі Балтійського моря, своєрідну «північну

Атлантиду» або «слов'янську Венецію», яке, згідно з переказами, затонуло в морі як покарання за розпусту та гординю своїх мешканців. Цей міфологічний образ, ймовірно, був обраний не випадково. Він мав підкреслювати глибинний, прихований характер роботи відділу, який діяв не на поверхні гучної масової агітації, а в глибинах колективної підсвідомості ворожих народів, намагаючись підняти з дна їхньої власної історії давні образи, забуті конфлікти та приховані травми, щоб використати їх у поточній війні.

Унікальність методології «Вінети» полягала саме в цій спробі перекодувати власну історію та культуру ворога. Замість того, щоб просто і брутально нав'язувати чужі, німецькі ідеологічні концепти (як це прямолінійно робили структури НСДАП чи СС, відкрито проголошуючи слов'ян «Untermenschen» і тим самим відштовхуючи їх), фахівці «Вінети» під керівництвом доктора Еберхарда Тауберта діяли набагато тонше і цинічніше. Вони створили розгалужену систему моніторингу: ретельно вивчали радянські газети й радіопередачі, щоб знати мову ворога; масово перехоплювали та аналізували тисячі листів червоноармійців додому, щоб розуміти реальні настрої на фронті; збирали чутки, анекдоти та розмови серед цивільного населення на окупованих територіях.

Метою цього тотального моніторингу було виявлення больових точок радянського суспільства. Аналітики «Вінети» шукали приховану ненависть до сталінського режиму, особливо серед селянства, що добре пам'ятало жахи колективізації та Голодомору, придушені національні почуття, які були особливо сильними в Україні, країнах Балтії та на Кавказі, та глибокі релігійні сентименти, які не змогла викоринити радянська влада.

На основі цього детального аналізу створювалися пропагандистські наративи, які мімікрували під «внутрішній голос» самого народу. Як зазначається в архівних документах, проаналізованих К. Долгорученко,

одним із ключових завдань відділу було «вивчення настроїв місцевого населення» саме для подальшого, непомітного маніпулювання ними [4, с. 250]. «Вінета» намагалася представити німецьку агресію не як завоювання чужинцями, а як визвольну європейську місію, апелюючи до історичних образів спільної боротьби проти «азійського деспотизму», «московського централізму» чи «жидо-більшовицького гніту».

Для розуміння унікальної та стратегічно важливої ролі «Вінети» в системі нацистської пропаганди необхідно чітко визначити її місце в ієрархії державного апарату Третього Рейху. Згідно з К. Долгорученко, спецвідділ «Вінета» не був автономною структурою, а організаційно входив до складу Східного відділу Ostabteilung Імперського міністерства народної освіти і пропаганди (RMVP), що означало пряме, безпосереднє і жорстке підпорядкування особисто рейхсміністра Йозефа Гьоббельса, який вбачав у цій структурі свій головний, ексклюзивний інструмент для ведення психологічної війни на Сході [4, с. 249]. Таке підпорядкування дозволяло Гьоббельсу діяти в обхід численних конкурентів з інших відомств, насамперед Міністерства окупованих східних територій (RMfdbO) Альфреда Розенберга та структур СС Генріха Гімmlера, зберігаючи монополію на формування «правильного» образу ворога.

Керівником «Вінети» був призначений доктор Еберхард Тауберт – фігура знакова для нацистської пропаганди. Це був досвідчений юрист, фанатичний антикомуніст і переконаний нацист, який вже встиг зарекомендувати себе як сценарист псевдодокументального антисемітського фільму «Вічний жид» (Der ewige Jude, 1940). Призначення такої впливової та ідеологічно перевіреної фігури свідчило про пріоритетність цього напрямку для Гьоббельса. Під енергійним керівництвом Тауберта «Вінета» дуже швидко еволюціонувала з невеликої групи аналітиків у потужну структуру. На піку своєї діяльності вона налічувала сотні співробітників, серед яких були численні професійні

перекладачі, диктори, редактори, історики, етнографи та експерти з числа політичних емігрантів і колабораціоністів з окупованих територій СРСР.

Головне стратегічне завдання «Вінети» полягало у веденні тотальної, всеосяжної психологічної війни проти Радянського Союзу, спрямованої на розклад його зсередини. Це завдання, як детально аналізується в дисертації К. О. Долгорученко, реалізовувалося через комплекс взаємопов'язаних функцій. По-перше, це була глибока інформаційно-аналітична діяльність. «Вінета» фактично виконувала роль головного центру Міністерства пропаганди з усіх східних питань. Як зазначає дослідниця, відділ здійснював постійний моніторинг, що включав «вивчення матеріально-побутових умов життя робітників і селян» в СРСР та «вивчення настроїв місцевого населення» на окупованих територіях [4, с. 250].

По-друге, на основі цих розвідданих здійснювалося масове виробництво диференційованого пропагандистського контенту. «Вінета» випускала колосальні обсяги матеріалів: мільйони листівок, тисячі брошур, сотні годин радіопередач і величезну кількість грамплатівок. Принципово важливим було те, що весь цей контент створювався національними мовами цільової аудиторії (українською, російською, білоруською, грузинською, татарською тощо) і враховував культурну специфіку кожного регіону.

По-третє, «Вінета» функціонувала як унікальний навчальний центр для підготовки кадрів. Тут проходили ідеологічний вишкіл пропагандисти з числа місцевого населення для роботи безпосередньо в Рейхскомісаріаті Україна та інших окупованих зонах. Ці кадри мали стати провідниками німецького впливу на місцях, діючи більш ефективно завдяки знанню мови та місцевих реалій.

Особливий інтерес для нашого дослідження становить специфічна методологія «Вінети», а саме – спроба використовувати історичні

аргументи як зброю. В її завдання входило створення таких наративів, які б максимально резонували з історичною пам'яттю та національними травмами конкретного народу. Для українців це були постійні нагадування про козацьку вольницю, багатовікову боротьбу з московським централізмом та жахи недавньої колективізації і Голодомору. Для росіян розроблялися наративи, що апелювали до дореволюційних православних цінностей та «справжнього руського духу», придушеного «жидо-більшовиками». Це була, за влучним висловом К. Долгорученко, «чинічна, але продумана спроба ведення війни за душі людей» [5, с. 93], де історія ставала інструментом підкорення.

Унікальність цього спецвідділу в системі нацистської пропаганди полягала в його специфічній методології, яка докорінно відрізнялася від примітивних лобових атак інших відомств. Як слушно зазначають дослідники, на відміну від прямолінійної расової пропаганди СС, «Вінета» діяла набагато тонше, перетворюючи власну історію, культуру та фольклор поневолених народів на зброю проти них самих [4, с. 88]. Цей складний процес, що являв собою замкнений цикл виробництва пропаганди, базувався на двох взаємопов'язаних етапах: глибокій аналітичній розвідці та створенні на її основі адаптованих історичних наративів.

Першим і фундаментальним етапом була скрупульозна розвідувальна робота. Як підкреслює у своїй статті К. Долгорученко, «Вінета» не просто пасивно збирала інформацію, а здійснювала глибоку «аналітичну розвідку», метою якої було вивчення "морально-психологічного стану населення" окупованих територій [5, с. 92]. Це означало системне, наукоподібне вивчення менталітету, больових точок, соціальних страхів та історичної пам'яті цільової аудиторії. Джерельна база для такого аналізу була надзвичайно широкою і включала специфічні методи збору інформації, недоступні звичайним пропагандистам. Співробітники відділу під керівництвом доктора

Еберхарда Тауберта детально аналізували радянську пресу та радіопередачі, виявляючи слабкі місця, суперечності та замовчувані теми в офіційній комуністичній пропаганді [4, с. 109].

Надзвичайно цінним джерелом була перлюстрація листів радянських військовополонених та цивільного населення, що дозволяло зрозуміти реальні, нецензуровані настрої, страхи та надії простих людей, які часто кардинально відрізнялися від офіційної ідеологічної картинки. Крім того, активно аналізувалися чутки та фольклор, які циркулювали на окупованих територіях, що давало унікальний доступ до неформального інформаційного поля, де формувалися справжні суспільні настрої. Доповнювали цю картину протоколи допитів військовополонених та перебіжчиків, які надавали цінну інсайдерську інформацію про моральний стан Червоної армії та радянського тилу. Цей величезний масив різномірних даних дозволяв аналітикам «Вінети» створювати надзвичайно точні психологічні портрети різних соціальних та національних груп, виявляючи ті конкретні історичні травми та образи, на яких можна було ефективно зіграти в подальшій роботі.

На основі цих детальних розвідданих «Вінета» переходила до другої фази – безпосереднього конструювання специфічного пропагандистського продукту. Головним практичним вмінням відділу Тауберта була свідомо відмова від прямої германізації на користь цинічної маніпуляції національними почуттями. Вони намагалися представити Адольфа Гітлера не як чужинця-завойовника, а як довгоочікуваного визволителя, який нібито продовжує історичну боротьбу самих цих народів проти їхніх віковичних гнобителів.

Для української аудиторії активно експлуатувалися героїчні образи козаччини та національно-визвольних змагань. Пропаганда «Вінети» проводила прямі, хоча й фальшиві, паралелі між боротьбою українських гетьманів проти Московії в минулому та сучасною війною нацистської

Німеччини проти «жидо-більшовицької Москви». Гітлер у цій викривленій історичній перспективі зображувався як природний союзник українців у їхній віковій боротьбі, той, хто допоможе відновити «справжню», «європейську» Україну, вільну від більшовицького ярма [11, с. 208].

Водночас для російського населення конструювався зовсім інший, часто протилежний наратив, що апелював до ностальгії за дореволюційною «Росією, яку ми втратили». Тут визволитель-Гітлер виступав у ролі рятівника, який мав покінчити з «єврейським комісаром», що поневолив російський народ, знищив православну віру і спаплюжив національні святині. Для народів Кавказу та Середньої Азії акцент робився на релігійній свободі, насамперед ісламі, яку нібито несе німецька армія, на протигау войовничому радянському атеїзму.

Така стратегія мімікрії під національні визвольні рухи була надзвичайно небезпечною та ефективною, оскільки вона використовувала реальні історичні кривди, травми та прагнення народів СРСР для досягнення імперіалістичних цілей нацистської Німеччини. Це була цинічна інструменталізація історії, де національні герої, символи та святині перетворювалися на маріонеток у руках Гьоббельсівської пропагандистської машини.

Але діяльність спецвідділу «Вінета» неможливо розглядати у вакуумі. Вона розгорталася в умовах жорсткої інституційної конкуренції, яка була характерною рисою полікратичної системи управління Третього Рейху. На окупованих східних територіях перетиналися інтереси щонайменше трьох потужних гравців: Міністерства народної освіти і пропаганди (RMVP) Йозефа Гьоббельса (яке представляла «Вінета»), Міністерства окупованих східних територій (RMO) Альфреда Розенберга та карально-репресивного апарату СС Генріха Гімmlера. Кожне з цих відомств мало власну, часто несумісну з іншими, візію того, як слід поводитися з місцевим населенням і яку історію йому нав'язувати.

«Вінета», з її тонкою стратегією психологічної війни, опинилася в епіцентрі цієї боротьби.

Першим і найбільш очевидним конкурентом «Вінети» було Міністерство Альфреда Розенберга, яке формально відповідало за управління окупованими територіями. Цей конфлікт мав глибоке ідеологічне підґрунтя. Розенберг, автор «Міфу XX століття», вважав себе головним теоретиком нацизму і прагнув вести на Сході «велику ідеологічну війну». Його концепція передбачала розчленування СРСР за національною ознакою та створення під німецьким протекторатом буферних держав (зокрема, Великої України), які б слугували бар'єром проти «московитства». Як зазначає Н. Кашеварова, Розенберг прагнув здобути підтримку українців проти Кремля, «надавши їм власну державу, яка, проте, мала перебувати під опікою Німеччини» [7].

Відповідно, пропаганда RMO намагалася загравати з національними почуттями, обіцяючи, хоча часто лише на словах, певну форму державності чи автономії в майбутньому новому порядку Європи. Розенберг навіть створив спеціальний Оперативний штаб (ERR), який займався «збиранням нацистами джерельної бази щодо окупованих ними територій», включаючи вивчення історії та психології народів, щоб ефективніше інтегрувати їх у сферу впливу Рейху [7, с. 115].

Для прагматичних фахівців «Вінети» такий підхід виглядав небезпечним дилетантством. Доктор Еберхард Тауберт та його аналітики вважали, що Розенберг занадто захоплюється абстрактними теоріями і недооцінює реальні настрої населення, яке більше хвилювали питання виживання, землі та релігії, ніж геополітичні конструкції. «Вінета» пропонувала більш гнучку і цинічну тактику: не обіцяти державності (що суперечило планам Гітлера), а використовувати національні історичні міфи виключно як інструмент мобілізації проти спільного ворога – більшовизму. Як слушно зауважує К. Долгорученко, «Вінета» була орієнтована не на

довгострокове ідеологічне виховання, а на досягнення «конкретних військово-політичних цілей» тут і зараз, використовуючи будь-які, навіть суперечливі, історичні наративи, якщо вони були ефективними [4, с. 95].

Яскравим прикладом цього протистояння стала боротьба за контроль над пресою та культурою в Рейхскомісаріаті Україна. Відомство Розенберга намагалося створити мережу лояльних національних організацій та видань, які б просуvalи ідею німецько-українського братерства по зброї. Натомість «Вінета», діючи через свої канали (радіо, листівки, кіно), часто саботувала ці зусилля, просуваючи більш прості, але емоційно дієві наративи про «жидо-більшовизм» та сталінський терор, які не вимагали від Німеччини жодних політичних зобов'язань перед українцями. Дослідники відзначають, що цей постійний конфлікт компетенцій між RMVP та RMO призводив до хаосу в пропагандистській роботі, коли населення отримувало суперечливі сигнали від різних німецьких окупаційних структур. М. Михайлюк підкреслює, що суперечки між різними відомствами часто зводили нанівець усю ефективність німецької пропаганди [11, с. 209].

У кінцевому підсумку, реальна політика жорстокої експлуатації, яку проводили на місцях рейхскомісари, такі як Еріх Кох в Україні, який номінально підпорядковувався Розенбергу, але фактично ігнорував його і орієнтувався на Гітлера та Бормана, більше відповідала цинічному, прагматичному підходу Гьоббельса і «Вінети», ніж романтичним, псевдонауковим расовим теоріям Розенберга.

Протистояння ж з імперією СС рейхсфюрера Генріха Гімmlера було фундаментальним, екзистенційним і, зрештою, фатальним для всієї німецької пропаганди на Сході. «Вінета», керована прагматиками з міністерства Гьоббельса, чітко усвідомлювала, що для ефективної психологічної війни проти Червоної армії та забезпечення лояльності тилу необхідний привабливий позитивний міф. Таким міфом став наратив про

«Гітлера-визволителя», який нібито несе народам СРСР порятунок від «жидо-більшовицького ярма», повернення до національних традицій та відновлення соціальної справедливості, насамперед, – розпуск колгоспів і відкриття церков.

Однак цей тонко сконструйований міф розбивався вщент об расову доктрину, яку сповідував Генріх Гімmlер і яку науково обґрунтовувала підконтрольна йому організація «Аненербе». Для Гімmlера та його оточення слов'янське населення Сходу було не потенційним союзником у боротьбі з більшовизмом, а расово неповноцінною біомасою, чия єдина історична доля – служити безправною робочою силою для арійських колонізаторів або бути фізично знищеною, щоб звільнити життєвий простір. «Аненербе», замість того щоб шукати точки дотику з місцевими культурами, як це цинічно, але прагматично намагалася робити «Вінета», займалася пошуком слідів давнього «германського духу» на окупованих територіях, наприклад, готської спадщини в Криму та Причорномор'ї, фактично обґрунтовуючи історичне право Німеччини на ці землі та заперечуючи будь-яку історичну суб'єктність слов'янських народів.

Практична діяльність СС на окупованих територіях України повністю дезавувала будь-які пропагандистські зусилля «Вінети» Масові розстріли єврейського населення айнзацгрупами, які відбувалися на очах у всіх, жорстокі каральні операції проти мирних сіл у відповідь на дії партизанів, і, особливо, насильницьке вивезення молоді на примусові роботи до Німеччини. Все це створювало образ ворога, якого неможливо було позбутися жодними листівками. Як влучно зауважує дослідник М. Михайлюк, жорстока реальність окупації була сильнішою за будь-яку віртуальну реальність пропаганди: «Терор, голод, економічне пограбування... викликали у населення спочатку розчарування, а згодом і ненависть до окупантів» [11, с. 210].

«Вінета» могла скільки завгодно транслювати радіопередачі про щасливе життя звільнених народів і друкувати плакати з усміхненими українськими селянами, що вітають вермахт, але, як зазначають сучасні історики, «каральні акції нацистів... перекреслювали всі намагання пропагандистів...» створити хоча б мінімально позитивний імідж Німеччини [14, с. 200]. Кожен ешелон з остарбайтерами, що відправлявся на захід, і кожна публічна страта заручників на міській площі руйнували місяці кропіткої роботи аналітиків доктора Тауберта.

Фактично, «Вінета» опинилася в парадоксальній і заздалегідь програшній ситуації: вона мала демонструвати населенню «новий порядок», який у реальності був смертельно небезпечним для цього самого населення. Цей нерозв'язний інституційний конфлікт між гнучким пропагандистським міфом і жорсткою расовою практикою став однією з головних причин повного краху нацистської окупаційної політики. Інституційна перемога Гімmlера, чия лінія на тотальний терор і експлуатацію врешті-решт стала домінуючою на Сході, зробила високоінтелектуальну роботу фахівців з «Вінети» недієвою, яка вже не могла відвернути неминучу поразку.

Висновки до розділу 2

Проведений у другому розділі аналіз дозволяє стверджувати, що нацистська пропаганда, всупереч поширеним стереотипам про її монолітність, являла собою складну, динамічну і глибоко суперечливу полікратичну систему, в якій історія, а точніше, її свідомо фальсифікація, використовувалася як один із ключових інструментів маніпуляції масовою свідомістю та легітимізації злочинного режиму.

Ми з'ясували, що першоджерелом нацистських історичних міфів були не академічні дослідження, а особисті політичні спекуляції Адольфа

Гітлера, викладені в його програмній праці «Mein Kampf» та ранніх промовах 1920-1933 років. Саме він сформулював три базові псевдоісторичні наративи, які згодом стали аксіомами державної ідеології Третього Рейху: міф про «удар ножем у спину» (Dolchstoßlegende), який знімав з німецької армії відповідальність за поразку у Першій світовій війні; геополітичний міф про «життєвий простір» (Lebensraum), що обґрунтовував неминучість агресивної експансії на Схід; та расовий міф про «вічного єврея» як рушійну силу всіх історичних катаклізмів, від античності до більшовицької революції. Ці наративи не мали нічого спільного з реальною історією, але завдяки тотальній інституціоналізації через апарат Міністерства народної освіти і пропаганди (RMVP) під керівництвом Йозефа Ґоббельса вони перетворилися на безальтернативну картину світу для мільйонів німців.

Також дослідження показало виняткову роль кінематографа як важливого важилу тиску Ґоббельса на маси. Нацистське кіно виконувало подвійну функцію: з одного боку, воно творило нову сакральну історію в режимі реального часу, перетворюючи політичні ритуали НСДАП на квазірелігійні дієства, що продемонстрували фільми Лені Ріфеншталь «Тріумф волі» та «Олімпія»); з іншого боку, воно активно переписувало минуле через жанр історичної драми. Стрічки на кшталт «Єврея Зюсса» 1940 р. та «Кольберга» 1945 р. були не просто художніми творами, а інструментами прямої політичної дії: перший готував ґрунт для Голокосту, переносючи сучасну расову ненависть у декорації 18-го століття, а другий намагався мобілізувати націю на самогубний опір в останні місяці війни, фальсифікуючи історію наполеонівських воєн.

Аналіз практичної діяльності нацистської пропаганди на окупованих територіях України, зокрема через призму роботи спецвідділу «Вінета», виявив фундаментальні внутрішні суперечності нацистської системи. «Вінета», як інтелектуальний центр у структурі міністерства Ґоббельса,

намагалася вести розумну, адаптивну психологічну війну, використовуючи реальні історичні травми місцевого населення (сталінські репресії, колективізацію, переслідування церкви) для створення привабливого міфу про «Гітлера-визволителя». Однак ці прагматичні зусилля неминуче розбивалися об жорстоку реальність расової політики, яку втілювали конкуруючі відомства, а це, передусім, СС Генріха Гімmlера та «Аненербе». Інституційна перемога Гімmlера, чия доктрина про «*untermenschen*» диктувала практику тотального терору, економічного пограбування та масових депортацій оstarбайтерів, повністю дезавуювала будь-які пропагандистські успіхи «Вінети». Цей нерозв'язний конфлікт між віртуальною реальністю пропаганди і фізичною реальністю терору став однією з головних причин краху нацистського окупаційного режиму на Сході, довівши, що ідеологічна брехня, навіть майстерно сконструйована, безсила проти правди щоденного насильства.

РОЗДІЛ 3. «МІФОЛОГІЯ» ЯК ПСЕВДОНАУКОВЕ ОБҐРУНТУВАННЯ: "АНЕНЕРБЕ", ОКУЛЬТИЗМ ТА ІНСТИТУЦІЙНА КОНКУРЕНЦІЯ

3.1. Ідеологічні витoki та філософське підґрунтя нацистського міфу

Нацистський міф, який згодом набув форм державної ідеології та псевдонаукових інституцій Третього Рейху, не був спонтанним винаходом 1930-х років. Його інтелектуальний генезис сягає глибоко в специфічне культурне середовище Німеччини та Австрії кінця XIX – початку XX століття, де на тлі індустріалізації, урбанізації та кризи традиційних релігійних цінностей розквітли маргінальні езотеричні вчення, що згодом отримали узагальнену назву – аріософія. Це була спроба синтезувати німецький націоналізм, народний рух расові теорії та окультизм у нову, квазірелігійну систему світогляду.

Центральною фігурою цього раннього етапу міфотворчості був австрійський містик Гвідо фон Ліст. Він став засновником так званого «арманізму» – вчення, яке стверджувало існування в давнину вищої касті германських жерців-королів – арманів, які володіли таємним знанням про закони всесвіту. Згідно з Лістом, це знання було зашифроване в рунах, які він інтерпретував не як звичайну писемність, а як магічні символи, що безпосередньо впливають на реальність. У своїй ключовій праці «Таємниця рун» 1908 р. Ліст запропонував власний арманічний футарк із 18 рун, кожній з яких приписував глибоке езотеричне значення. Наприклад, руна «Зіг» (Sieg-Rune, «ᚦ»), яка традиційно позначала «сонце», у трактуванні Ліста стала символом неминучої перемоги арійського духу. Саме ця інтерпретація, позбавлена будь-якого наукового філологічного підґрунтя, згодом була прямо запозичена Генріхом Гімmlером для

створення емблеми СС у вигляді подвійної руни «Зіг» [35, с. 33-48; 46, с. 25-27]. Фон Ліст фактично здійснив першу успішну спробу сакралізації расової теорії, перетворивши політичні гасла пангерманізму на містичні одкровення.

Іншим ключовим ідеологом аріософії був колишній цистерціанський монах Йорг Ланц фон Лібенфельс, засновник «Ордену нових тамплієрів». Ланц розвинув вчення теозоології, яке являло собою суміш гностичного християнства, дарвінізму та зоологічного расизму. У своїй головній книзі «Теозоологія, або Вчення про содомських мавп-потвор і богів-електронів» 1905 р. він поділив людство на дві антагоністичні раси: «божественних «арійців», *Arioheroiker*, які походять від давніх «міжзоряних богів» і володіють паранормальними здібностями завдяки «електричним» органам, та звіроподібних «недолюдей», *Tjandalen*, які є продуктом змішання людей з тваринами. Вся історія, за Ланцом, – це безперервна расова війна між цими двома видами. Для поширення своїх ідей він видавав журнал «*Ostara, Briefbücherei der Blonden und Mannesrechtler*», який виходив у Відні масовими тиражами і, за численними свідченнями, був відомий молодому Адольфу Гітлеру в період його віденського життя (1907-1913). Хоча прямий інтелектуальний вплив Ланца на Гітлера залишається предметом дискусій серед істориків, безсумнівним є те, що теозоологія Ланца створила той специфічний ідеологічний клімат, у якому расовий антисемітизм перестав бути просто політичною позицією і набув рис апокаліптичної релігійної боротьби добра зі злом [35, с. 90-105; 27, с. 17].

Хоча прямі організаційні зв'язки між ранніми окультними сектами та пізньою НСДАП іноді перебільшуються в популярній літературі, ідеологічний вплив аріософії на формування расової картини світу ключових лідерів нацизму є незаперечним і фундаментальним. Маргінальні містичні вчення Гвідо фон Ліста та Йорга Ланца фон

Лібенфельса надали майбутнім вождям Третього Рейху готовий словник і метафізичне обґрунтування для їхніх політичних амбіцій.

Найбільш дискусійним, але й найбільш важливим є питання впливу цих ідей на самого Адольфа Гітлера. Період його життя у Відні (1907-1913) збігся з піком популярності журналу «Ostara» Ланца фон Лібенфельса. Хоча пізніше Гітлер намагався дистанціюватися від відвертого окультизму, дослідники, зокрема Н. Гудрік-Кларк, вказують на вражаючу схожість між маніхейським світоглядом Ланца та центральними тезами «Mein Kampf». Ідея про світову історію як арену вічної, смертельної боротьби між культуротворчою арійською расою (аналог «Arioheroiker» Ланца) та культуроруйнівною єврейською силою (аналог «Tjandalen») є прямим політичним перекладом теозоологічних фантазій. Гітлер секуляризував ці ідеї, очистив їх від відвертої езотеричної термінології, але зберіг їхнє міфологічне ядро: віру в те, що порятунок «арійської крові» є не просто політичним завданням, а священною місією всесвітньо-історичного масштабу [35, с. 192-204].

Значно очевиднішим був вплив аріософії на Генріха Гімmlера. Майбутній рейхсфюрер СС ще в юності був членом націоналістичного молодіжного руху «Артамани», ідеологія якого була просякнута ідеями «крові і ґрунту» та відродженням давньогерманських язичницьких традицій. Очоливши СС, Гімmlер свідомо почав перебудовувати цю охоронну організацію за моделлю середньовічного лицарського ордену, що було прямим втіленням утопічних проєктів Гвідо фон Ліста про відновлення каст жерців-арманів. Запозичення рунічної символіки (зокрема, подвійної руни «Зіг» для емблеми СС, мертвої голови Totenkopf як символу безсмертя роду), запровадження псевдорелігійних ритуалів у замку Вевельсбург та жорсткі расові критерії відбору до «Чорного ордену» – все це свідчить про те, що Гімmlер намагався втілити езотеричний міф у державну реальність [43, с. 180-185; 46, с. 65].

Ключову роль транслятора цих ідей відіграв також Альфред Розенберг. Будучи вихідцем із Балтії та членом Товариства «Туле», він привніс у ранній нацизм не лише одержимість «сіоністською змовою», але й псевдофілософське обґрунтування расового міфу. Його головна праця «Міф XX століття» є спробою інтелектуалізувати аріософські інтуїції, перетворивши їх на нову «релігію крові», яка мала замінити християнство.

Таким чином, аріософія виконала функцію своєрідного «ідеологічного інкубатора». Вона надала майбутнім нацистським лідерам, які переважно не мали систематичної освіти, сурогат цілісного світогляду. Цей світогляд пояснював усі їхні особисті та національні невдачі підступами метафізичного «світового ворога» і пропонував простий, хоча й радикальний шлях до спасіння – расове очищення. Коли НСДАП перетворилася на масову партію, Гітлер заборонив діяльність дрібних окультних сект, вважаючи їх конкурентами, але їхні базові ідеї вже стали невід’ємною частиною державної ідеології Третього Рейху.

Організаційним мостом, який перевів абстрактні та маргінальні расові теорії аріософів у площину реальної радикальної політики, стало мюнхенське Товариство «Туле». Засноване наприкінці Першої світової війни, у серпні 1918 року, авантюристом і окультистом Рудольфом фон Зеботтендорфом, це товариство формально позиціонувалося як «Група вивчення германської давнини». Однак, як переконливо доводять дослідники, за цим академічним фасадом ховалася баварська філія таємного, напівмасонського «Германенордену», войовничої організації, метою якої була боротьба проти Веймарської республіки та «світового єврейства» [35, с. 144]. Саме в цьому специфічному середовищі, де езотеричні пошуки нордичної прабатьківщини (легендарного острова Туле) поєднувалися з практикою політичних вбивств і підготовкою державного перевороту, сформувалося ядро майбутньої нацистської партії. Символіка товариства, що позначалася свастикою на тлі бойового меча і

дубового вінка, стала безпосереднім візуальним прототипом для майбутньої партійної емблеми НСДАП, наочно демонструючи спадкоємність між окультним гуртком і масовим політичним рухом [46, с. 35].

Інтелектуальна атмосфера «Туле» справила вирішальний вплив на ключових фігур раннього нацизму, які були або його членами, або постійними гостями. Центральне місце серед них посідав Дітріх Еккарт – драматург, містик і морфініст, який став головним ментором молодого Адольфа Гітлера. Саме Еккарт ввів майбутнього фюрера в коло мюнхенської еліти, надав йому необхідні зв'язки і, що найважливіше, фінансував придбання газети «*Völkischer Beobachter*», яка спочатку була друкованим органом «Туле», а згодом стала головним рупором НСДАП. Гітлер визнавав цей колосальний вплив, назвавши Еккарта «полярною зіркою» руху і присвятивши йому другий том «*Mein Kampf*» [35, с. 150-152]. Не менш важливою була присутність у цьому середовищі Альфреда Розенберга, балтійського німця, який привніс у товариство, а згодом і в партію, вірусний антисемітизм російських чорносотенців та ідеї «Протоколів сіонських мудреців». До кола «Туле» належав і Рудольф Гесс, майбутній заступник фюрера, чиї глибокі зацікавлення астрологією, антропософією та альтернативною медициною, що значною мірою формували неформальну атмосферу в верхівці Рейху, також брали свій початок у мюнхенських езотеричних зібраннях [41, с. 45–48].

Парадокс нацистського міфу полягає в тому, що після приходу НСДАП до влади в 1933 році режим почав активно переслідувати ті самі окультні організації, з яких він частково вийшов. Гітлер, прагнучи респектабельності та тотального ідеологічного контролю, заборонив діяльність більшості вільних лож, включаючи «Германенорден», аріософські гуртки та астрологічні товариства. Однак, як слушно зауважують сучасні історики Ерік Курландер і Моніка Блек, це не означало

відмови від самих окультних ідей, а, навпаки, це був процес їхньої "націоналізації" та інституціоналізації [27, с. 20-24]. Маргінальні езотеричні концепції про «арійську расу», «таємне знання предків» та метафізичне «світове зло» в особі єврейства були очищені від найбільш одіозної сектантської термінології і перетворені на респектабельні державні дисципліни. Те, що раніше було предметом обговорення в закритих містичних гуртках Відня і Мюнхена, тепер викладалося в німецьких школах та університетах як обов'язкова «расова наука», проповідувалося з трибун нюрнберзьких партійних з'їздів і втілювалося в юридичні норми Нюрнберзьких расових законів.

Головним бенефіціаром, охоронцем і виконавцем державного окультизму стала СС під керівництвом рейхсфюрера Генріха Гімлера. Саме ця організація, що задумувалася як нова аристократія Рейху, інтегрувала неоязичницькі ритуали безпосередньо в структуру своєї бюрократичної машини. Християнські свята замінювалися святкуваннями літнього та зимового сонцестояння, хрещення дітей – церемонією наречення імені перед вівтарем з портретом Гітлера і рунами, а віра в карму роду та реінкарнацію стала частиною світогляду есесівця, який мав відчувати себе ланкою в нескінченному ланцюзі предків. СС перетворила езотеричний міф на повсякденну, рутинну практику тоталітарної держави, де навіть відбір кадрів здійснювався не за професійними якостями, а за критеріями «расової чистоти» та фізіогноміки, запозиченими з арсеналу аріософії XIX століття [35, с. 177-191; 46, с. 65]. Таким чином, окультизм у Третьому Рейху не зник, а розчинився в самому тілі режиму, ставши його невидимим, але всюдисущим міфологічним каркасом.

Альфред Розенберг, виходець із балтійських німців, архітектор і один із перших інтелектуалів НСДАП, взяв на себе амбітне завдання систематизувати ці розрізнені інтуїтивні ідеї в цілісну, псевдофілософську історичну доктрину. Його фундаментальна праця «Міф XX століття.

Оцінка духовно-інтелектуальної боротьби постатей нашого часу», вперше опублікована в Мюнхені у 1930 році, стала другою за важливістю та тиражем книгою Третього Рейху після «Mein Kampf» Адольфа Гітлера. Хоча сам фюрер у приватних розмовах часто зневажливо називав її «малозрозумілою пафосною нісенітницею», написаною «складною мовою балтійського містика», книга розійшлася накладом понад мільйон примірників і офіційно вважалася канонічним викладом партійного світогляду для освічених верств населення та партійної еліти [25, с. 185; 35, с. 151].

Центральним, стрижневим поняттям всієї історіософської конструкції Розенберга є «расова душа». Відкидаючи універсальні загальнолюдські цінності, породжені Просвітництвом і християнством, Розенберг постулював, що кожна раса – це не просто біологічна одиниця, а метафізична сутність, яка має свою унікальну, незмінну «душу». Ця душа детермінує всі прояви життя народу: його релігію, мистецтво, право, державний устрій і навіть науку. Згідно з цією маніхейською концепцією, вся світова історія є не чим іншим, як ареною вічної, смертельної боротьби між двома полярними силами: творчим, сонячним «нордичним» (арійським) духом, що прагне до свободи, честі та героїзму, і руйнівним, паразитичним «семітським» (або сирійсько-передньоазійським) духом, що породжує матеріалізм, догматизм, демократичний хаос і більшовизм.

Розенберг здійснив грандіозну спробу переписати всю історію світової культури крізь призму цієї расової боротьби. Він безапеляційно оголосив усіх великих творців європейської цивілізації, починаючи від давньогрецьких філософів і римських державних діячів до італійських художників Ренесансу (таких як Данте і Мікеланджело), до носіїв «нордичної крові», які творили свої шедеври всупереч расовому хаосу та змішанню, що їх оточувало. Занепад великих імперій минулого (Риму,

Персії, Індії) він пояснював виключно «отруєнням крові» внаслідок змішання з нижчими расами [13, с. 247-248].

Особливу лють і увагу Розенберг приділяв критиці традиційного християнства, яке він вважав головним інструментом юдейського духовного поневолення германських народів. Католицька церква з її універсалізмом, етикою співчуття до слабких і догматами, сформульованими «расово чужим» апостолом Павлом, була для нього таким самим ворогом, як і міжнародний марксизм. Розенберг закликав до створення нового, «позитивного християнства», радикально очищеного від Старого Заповіту і сирійських нашарувань. У цій новій «релігії крові» Ісус Христос мав постати не як страждаючий Агнець Божий, розіп'ятий за гріхи людства, а як нордичний герой, полум'яний антисеміт, що зі зброєю в руках боровся проти єврейського жрецтва і фарисеїв. Ця квазірелігійна конструкція мала замінити традиційні конфесії і стати єдиною духовною основою майбутнього тисячолітнього Рейху, де віра в Бога зливалася б з вірою в «священну німецьку кров» [13, с. 250; 52, с. 95-98].

Важливо зазначити інституційне місце Розенберга в системі нацистської полікратії. Він виступав своєрідним «ідеологічним антиподом» і конкурентом Генріха Гімmlера. Якщо рейхсфюрер СС будував закритий, елітарний «Чорний орден» на основі таємних неоязичницьких ритуалів у замку Вевельсбург, то Розенберг, як Уповноважений фюрера з контролю за загальним духовним і світоглядним навчанням НСДАП, орієнтувався на масову ідеологічну обробку мільйонів рядових членів партії. Його «Міф» був спробою надати нацизму респектабельний, академічний філософський фасад, перетворивши тваринну расову ненависть на струнку, хоча й хибну, історіософську концепцію. Ця книга стала обов'язковим атрибутом культурного багажу кожного нацистського функціонера і відіграла ключову роль у легітимізації майбутньої війни на винищення на Сході, яку Розенберг трактував як

вирішальну битву за порятунок «нордичної душі» Європи від «азійсько-більшовицької навали» [48, с. 230-245; 7, с. 120].

Остаточна кристалізація нацистського міфу відбулася у сфері візуального символізму. Для тоталітарного руху, орієнтованого на ірраціональну мобілізацію мас, символ був не просто емблемою, а концентрованим виразом світогляду, магічним знаком, здатним викликати миттєву емоційну реакцію, минаючи критичне мислення. Націонал-соціалізм здійснив безпрецедентну в новітній історії «візуальну революцію», замінивши традиційну державну геральдику набором архаїчних, сакралізованих знаків, головними з яких стали свастика та руни.

Історія апропріації свастики є хрестоматійним прикладом того, як нацизм конструював свою власну реальність. Цей прадавній солярний символ, поширений від Індії до доколумбової Америки, був у кінці XIX століття переосмислений європейськими окультистами та етнологами як ексклюзивний маркер «арійської» раси. Як зазначає дослідник Малкольм Квінн у своїй фундаментальній монографії «Свастика: Конструювання символу», для нацистів свастика перестала бути просто історичним орнаментом; вона перетворилася на ідентифікатор расової вищості, що нібито пов'язував сучасного німця з його героїчними предками напрямку, оминаючи «зіпсовану» християнством історію останніх двох тисячоліть [50, с. 4-6].

Вирішальну роль у перетворенні цього окультного знаку на головний політичний фетиш XX століття відіграв особисто Адольф Гітлер. У «*Mein Kampf*» він описує процес створення партійного прапора як справжній магічний акт прозріння. Відкинувши численні проекти буржуазних націоналістів, він остаточно затвердив знамените поєднання: червоне тло, що символізувало соціальну ідею руху, біле коло – національна ідея і чорна мотикоподібна свастика в центрі – місія боротьби за перемогу арійської

людини. Цей символ був свідомо протиставлений християнському хресту. Якщо хрест символізував страждання, смирення і спасіння через віру, то свастика символізував дію, насильство, сонце і спасіння через кров. В ідеології нацизму свастика стала візуальним втіленням неоязичницького бунту проти юдео-християнської цивілізації [44, с. 284; 50, с. 135-137].

Якщо свастика була символом для мас, то руни стали езотеричною мовою нової еліти СС. Рейхсфюрер СС Генріх Гімmlер, одержимий ідеєю створення ордену «нових лицарів», особисто сприяв впровадженню рунічної символіки у всі аспекти життя своєї організації. Прикметно, що СС використовувала не історичний старший футарк (давньогерманський рунічний алфавіт), а штучно створений Гвідо фон Лістом на початку XX століття арманічний ряд із 18 рун, який він нібито «побачив» у стані містичного трансу.

Найвідомішим прикладом є подвійна руна «Зіг» () , що стала емблемою СС. У реальній історичній традиції це руна «Совіло», що означала сонце. Однак у системі фон Ліста, яку адаптував Гімmlер, вона була переосмислена як символ перемоги і водночас як блискавка, караючий меч арійських богів. Інші руни також отримали нове, ідеологічне навантаження в системі СС: руна «Тюр» () стала знаком бойового керівництва та емблемою імперських шкіл; руна «Життя» () і руна «Смерті» () замінили християнські хрести в оголошеннях про народження і смерть членів СС, маркуючи їх як людей, що живуть і помирають поза межами християнської церкви.

Журнал «Germanien», офіційний друкований орган «Аненербе», регулярно публікував псевдонаукові статті, які мали на меті легітимізувати це новітнє використання рун, видаючи його за відродження «прадавньої народної мудрості». На сторінках журналу руни трактувалися не просто як знаки письма, а як магичні енергетичні сутності, контакт з якими міг «пробудити» расову пам'ять. Таким чином, через сакралізацію символіки

нацистський режим створював герметичний візуальний простір, де кожен знак нагадував німцю про його обов'язок перед расою і фюрером, витісняючи всі інші альтернативні системи значень [35, с. 160-162; 18, с. 201-203].

3.2. Інституціоналізація міфу в СС: Діяльність «Аненербе»

Всередині СС формувалася унікальна структура, покликана надати цій міфології видимість суворой академічної науки. Цією структурою стало товариство «Аненербе» (повна назва «Deutsches Ahnenerbe e.V.», «Німецький спадок предків»), засноване 1 липня 1935 року. Його історія – це класичний приклад того, як тоталітарна держава інституціоналізує псевдонауку, перетворюючи маргінальні теорії на державну доктрину, підкріплену необмеженим фінансуванням та репресивним апаратом.

Біля витоків організації стояли три фігури, кожна з яких уособлювала певний аспект нацистської ідеології: рейхсфюрер СС Генріх Гімmlер, який прагнув перетворити СС на нову расову аристократію; міністр сільського господарства Ріхард Вальтер Дарре, автор концепції «Кров і Ґрунт»; і голландський псевдовчений Герман Вірт. Саме Вірт, автор ексцентричної теорії про полярну прабатьківщину нордичної раси (Туле) та прадавню монотеїстичну релігію атлантів, став першим президентом товариства. Його ідеї, викладені у фундаментальній, але абсолютно ненауковій праці «Походження людства» 1928 р., імпонували містично налаштованому Гімmlеру, який шукав докази давньої величі германців, що перевершувала б римську чи християнську цивілізацію [35, с. 177-179; 49, с. 45-48].

Однак період дилетантизму Вірта тривав недовго. Гімmlер, будучи прагматичним організатором, швидко зрозумів, що для легітимізації расової теорії в очах німецької академічної спільноти та міжнародної

громадськості потрібні не ексцентричні візіонери, а дисципліновані функціонери з науковими ступенями. У 1937 році Вірт був усунутий від керівництва, а його місце зайняв професор індології Мюнхенського університету Вальтер Вюст, який став куратором наукових проектів і президентом товариства. Реальна ж влада зосередилася в руках генерального секретаря «Аненербе» Вольфрама Зіверса, талановитого адміністратора і фанатичного нациста, який перетворив аморфне товариство на ефективну бюрократичну машину.

Під керівництвом тандему Вюст-Зіверс «Аненербе» було інтегроване безпосередньо в структуру СС, ставши у 1939 році відділом в Особистому штабі рейхсфюрера СС. Це надало організації величезні ресурси і владу. З невеликого гуртка ентузіастів вона перетворилася на розгалужену наукову імперію, що налічувала понад 50 дослідницьких відділів, які займалися найрізноманітнішими дисциплінами: від індогерманістики, археології та рунології до метеорології, біології та, згодом, злочинних медичних експериментів у концтаборах. Головним завданням цієї «наукової імперії» було не об'єктивне пізнання світу, а фабрикація доказів расової переваги «арійців» і виправдання експансіоністської політики Третього Рейху. Як зазначав Гімmlер у своїх промовах, наука мала стати «бойовим інструментом» у руках СС для ведення світоглядної війни [40, с. 85-92; 14, с. 358].

Інституціоналізація «Аненербе» дозволила Гімmlеру розпочати масштабні проекти, які мали на меті переписати історію Європи. Організація фінансувала експедиції до Тибету (експедиція Шефера 1938-39 рр. для пошуку залишків «арійської» прадавньої культури), на Близький Схід, у Скандинавію та навіть планувала дослідження в Південній Америці. Однак найбільшу увагу приділяли археологічним розкопкам на території самої Німеччини та окупованих країн, які мали стати головним полігоном для «доведення» правдивості нацистського міфу.

Для режиму, який будував свою легітимність на міфі про «кров і ґрунт», матеріальні рештки минулого мали колосальне політичне значення. Вони мали стати неспростовними речовими доказами давньої величї германців, спростувавши традиційний історичний наратив про варварські племена, цивілізовані лише завдяки впливу Риму та християнства. Найяскравішим прикладом такої політично вмотивованої археології стали масштабні розкопки торговельного центру вікінгів Хайтабу Шлезвіг-Гольштейні, які проводилися під безпосереднім патронатом Генріха Гіммлера в 1937-1939 роках.

Керівником цих робіт був призначений молодий і амбітний археолог, професор Кільського університету Герберт Янкун. Його постать є архетиповою для розуміння феномену «науковця на службі СС». Янкун не був шарлатаном-аматором на кшталт Германа Вірта; він був висококваліфікованим фахівцем, який свідомо пішов на угоду з режимом, обмінявши свою професійну етику на необмежені ресурси та кар'єрне зростання. Вступивши до СС і очоливши відділ розкопок «Аненербе», Янкун перетворив Хайтабу на зразковий націонал-соціалістичний науковий проект [40, с. 115-118; 49, с. 215-220].

У своєму офіційному звіті «Die Ausgrabungen in Haithabu (1937-1939)», опублікованому видавництвом «Ahnenerbe-Stiftung Verlag» у 1943 році, Янкун відверто декларує ідеологічну мету своїх досліджень. Вже у вступі він зазначає, що ці розкопки проводяться за особистим дорученням рейхсфюрера СС і мають на меті показати Хайтабу не просто як торговельний пункт, а як «нордичний центр сили», що протистояв впливу імперії Карла Великого, яку нацисти вважали провідником чужих, романо-християнських цінностей. Янкун намагався довести, що Хайтабу було високорозвиненим містом із власною складною соціальною структурою, ремеслами та дальньою торгівлею, яке виникло автохтонно, без жодного зовнішнього впливу з боку Середземномор'я [39, с. 5-9].

Методологія Янкуна полягала у вибірковій інтерпретації фактів. Знайдені під час розкопок імпорتنі товари (франкська зброя, рейнська кераміка, східні монети) він трактував не як доказ культурного обміну, а виключно як військові трофеї або свідчення домінування германських торговців. Водночас будь-які ознаки місцевого виробництва, наприклад, залишки ткацьких верстатів чи ювелірних майстерень, гіперболізувалися як доказ «нордичного творчого генія». Хайтабу мало стати ідеальним історичним дзеркалом для Третього Рейху: мілітаризована, расово чиста спільнота, що успішно експансує на Схід і Захід.

Політичне значення цих розкопок виходило далеко за межі науки. Гіммлер особисто відвідував Хайтабу, перетворюючи його на місце паломництва для еліти СС. Археологічний майданчик став декорацією для пропагандистських фільмів та виїзних засідань, де офіцерам «Чорного ордену» наочно демонстрували «коріння» їхньої раси. Таким чином, професійна археологія в руках «Аненербе» стала потужним інструментом легітимізації агресивної зовнішньої політики: якщо германці домінували в Європі тисячу років тому, то Третій Рейх має історичне право відновити цей природний порядок речей [49, с. 230; 36, с. 14].

Частку досягнень «Аненербе» друкували в журналі «Germanien». Цей щомісячник, повна назва якого звучала як «Germanien. Monatshefte für Germanenkunde zur Erkenntnis deutschen Wesens», був офіційним друкованим органом «Аненербе» і виходив у видавництві «Ahnenerbe-Stiftung Verlag» у Берліні. Його цільовою аудиторією була не широка громадськість (для якої працював Гьоббельс), а нова расова еліта – офіцерський корпус СС, партійні функціонери та інтелігенція, лояльна до режиму.

Аналіз випусків журналу за 1940-1942 роки, які є у нашому розпорядженні, дозволяє реконструювати механізм ідеологічної індоктринації еліти СС. Журнал виконував подвійну функцію: з одного

боку, він надавав міфу видимість наукової респектабельності, публікуючи статті професорів, таких як Герберт Янкун чи Вальтер Вюст, а з іншого – формував квазірелігійний світогляд, заснований на поклонінні предкам і природі.

Характерною рисою журналу була постійна апропріація християнських свят і символів, які перетлумачувалися як споконвічно германські. Наприклад, у здвоєному випуску за травень-червень 1940 року міститься стаття про «родові символи», де звичайні селянські орнаменти на будинках чи знаряддях праці трактуються як залишки прадавньої рунічної мудрості, яку церква нібито намагалася знищити, але народ зберіг у своїй «кровній пам'яті» [18, с. 201-204].

Ще яскравішим прикладом такої стратегії є книга Петера Паульсена «Сокира і хрест у північних германців» 1939 р., видана в серії наукових праць «Аненербе» і активно рекламована в журналі. У цій роботі, яка відкривається цитатою Гіммлера, Паульсен намагається довести, що християнський хрест не був принесений місіонерами, а є автохтонним германським символом, що походить від молота Тора або сонячного колеса. Така інтелектуальна еквілібристика мала на меті прибрати з німецької культури від юдео-християнських впливів і повернути її до уявних язичницьких витоків [47, с. 5-12].

Особливу увагу журнал приділяв «східному питанню». У випусках за 1941-1942 роки, в розпал війни проти СРСР, регулярно з'являються статті, які обґрунтовують історичне право германців на східні території. Наприклад, стаття «Германці та іранці» липня 1942 р. намагається провести пряму расову лінію між давніми арійцями Персії та сучасними німцями, протиставляючи їх «расово неповноцінним» народам степу. Таким чином, псевдонаука на сторінках «Germanien» безпосередньо обслуговувала військову агресію, надаючи есесівцям на фронті відчуття вищої історичної місії [20, с. 239-244].

3.3. Спадщина «нацистського міфу»: Від історії до езотеричного неонацизму

Крах Третього Рейху в травні 1945 року, самогубство його лідерів та розкриття жахливих злочинів режиму мали б, здавалося, назавжди покласти край нацистській ідеології. Однак міф, ретельно сконструйований протягом двадцяти років, виявився напрочуд живучим. Втративши державну підтримку та інституційну базу, таку як «Аненербе» чи відомство Розенберга, він не зник, а мутував, перейшовши у сферу чистої містики та квазірелігії. Ключову роль у цьому процесі відіграла французька письменниця греко-англійського походження Максиміані Портас, більш відома під своїм індуїстським ім'ям Савітрі Деві.

Саме вона стала головним архітектором «езотеричного гітлеризму» – вчення, яке перетворило Адольфа Гітлера з переможеного політичного лідера на божественну фігуру, аватару, чия поразка була не кінцем, а лише необхідним етапом у космічному циклі. Перебуваючи в Індії з 1930-х років, Савітрі Деві інтегрувала нацистський расизм у структуру індуїстської космології. У своїй брошурі «Гітлеризм і індуїзм», вона стверджувала, що нацизм є не просто німецьким політичним рухом, а вираженням вічної «арійської» мудрості, яку Індія зберегла завдяки кастовій системі, що запобігла расовому змішанню [28, с. 2-4].

Свою головну працю, «Блискавка і Сонце» 1958 р., Савітрі Деві присвятила «божественному індивіду нашого часу, Людині проти Часу, Адольфу Гітлеру». У цій книзі вона розвиває циклічну теорію історії, засновану на індуїстській концепції Юг. Згідно з нею, людство зараз живе в кінці Калі Юги – найтемнішої епохи занепаду, брехні та расового хаосу. Гітлер, за її інтерпретацією, був аватарою Вішну, посланим, щоб спробувати зупинити цей занепад і повернути Золотий Вік (Сатья Юга).

Він був «Людиною проти Часу», який поєднував у собі руйнівну силу «Блискавки» (як Чингісхан) і життєдайну силу «Сонця» (як Ехнатон). Його поразка була неминучою, оскільки сили розкладу в кінці Калі Юги надто сильні, але його жертва була необхідною, щоб підготувати ґрунт для наступного, останнього аватари – Калкі, який остаточно знищить цей світ і почне новий цикл [29, с. 3-6, 36-45].

Ця містифікація мала величезне значення для післявоєнного неонацизму. Вона дозволила його adeptам ігнорувати реальність воєнної поразки та Голокосту, перенісши боротьбу в метафізичну площину. Гітлер перестав бути історичною особою, яку можна критикувати, і став об'єктом релігійного поклоніння. Як зазначає історик Н. Гудрік-Кларк у своїй біографії «Жриця Гітлера», саме завдяки зусиллям Савітрі Деві та її контактам з колишніми есесівцями і неонацистами по всьому світу, «нацистський міф» зміг пережити своїх творців і стати ідеологічним ядром для нових поколінь екстремістів [34, с. 6-8, 211-212].

Феномен післявоєнної рецепції націонал-соціалізму характеризується парадоксальною дихотомією: в той час як академічна історіографія скрупульозно документувала злочини режиму, в масовій культурі почав формуватися альтернативний, міфологізований образ Третього Рейху. Цей образ, який британський історик Н. Гудрік-Кларк влучно назвав «чорною романтикою» нацизму, базується на небезпечному поєднанні жаху перед реальним терором та хворобливої фасцинації його естетикою, таємницями і уявною технологічною могутністю [33, с. 1-5].

Генеza цього міфу має цілком реальне історичне підґрунтя. Засекреченість багатьох проектів СС, зокрема експедицій та досліджень «Аненербе», а також гарячкові розробки «диво-зброї», по типу реактивних літаків Me-262, балістичних ракет V-2, котрі наприкінці війни створили ідеальний ґрунт для спекуляцій. В умовах післявоєнного інформаційного вакууму та початку Холодної війни ці реальні факти швидко обросли

фантастичними подробицями, які цілеспрямовано поширювалися колишніми нацистами, що уникли покарання, та їхніми симпатиками в еміграції.

Класичним і найбільш живучим прикладом цієї міфотворчості є легенда про нацистські літаючі тарілки (Haunebu/Vril-Flugscheiben). Згідно з цією популярною конспірологічною теорією, німецькі інженери, нібито використовуючи не лише передову науку, а й окультні знання, отримані медіумами товариства «Вріл» від позаземних цивілізацій (зокрема, з системи Альдебаран), створили діючі прототипи антигравітаційних літальних апаратів. Перед падінням Берліна ці технології, разом з Гітлером та верхівкою СС, нібито були успішно евакуйовані на підводних човнах до секретної підземної бази 211 в Антарктиді, відомої як «Нова Швабія», звідки «Останній батальйон» фюрера продовжує таємну війну проти світу.

Як переконливо доводить дослідник А. Бейкер у своїй книзі «Невидимий орел», цей міф не має жодного реального історичного підґрунтя. Він був штучно і цинічно сконструйований у 1950-1970-х роках неонацистськими публіцистами та езотериками. Ключову роль у цьому процесі відіграв австрієць Вільгельм Ландіг, колишній ветеран СС, який у своїй псевдохудожній трилогії про «Туле» створив привабливий для реваншистів образ «замороженого Рейху» в Арктиці, що чекає на свій час для реваншу. Його ідеї підхопив і масово популяризував канадський неонацист німецького походження Ернст Цюндель, який через своє видавництво «Samisdat Publishers» розповсюджував тисячі брошур про «НЛО Гітлера», використовуючи модний інтерес молоді до уфології як приманку для залучення її до ідеології заперечення Голокосту.

Для цих авторів міф про НЛО був не просто науковою фантастикою, а інструментом політичної реабілітації Третього Рейху: замість злочинного режиму, що зазнав тотальної і ганебної поразки, нацизм у цих легендах поставав як володар вищого, недоступного переможцям езотеричного

знання, яке дозволило йому зберегти себе і залишитися непереможеним у духовному сенсі [26, с. 310-315; 33, с. 137-142].

Висновки до розділу 3

Генеza нацистської ідеології була нерозривно пов'язана з окультизмом та езотеричним підпіллям Німеччини та Австрії кінця XIX – початку XX століття. Вчення «аріософії», розроблені Гвідо фон Лістом та Йоргом Ланцом фон Лібенфельсом, надали майбутньому націонал-соціалізму готовий символічний капітал (свастику, руни) та базові міфологеми (про «арійську» прабатьківщину Туле, расову чистоту як релігійний обов'язок та метафізичну боротьбу зі «світовим злом» в особі єврейства). Мюнхенське товариство «Туле» виконало роль організаційного «інкубатора», трансформували ці абстрактні ідеї в конкретну політичну програму НСДАП та виховали її ключових лідерів.

З приходом нацистів до влади відбулася масштабна інституціоналізація цього міфу, головним інструментом якої стала організація «Аненербе» у складі СС. Під керівництвом Генріха Гімmlера ця структура перетворилася на потужну «наукову імперію», завданням якої було не об'єктивне пізнання минулого, а фабрикація доказів на користь нацистської расової доктрини. Археологічні розкопки в Хайтабу, проведені професором Гербертом Янкуном, стали хрестоматійним прикладом того, як професійна наука була повністю підпорядкована ідеологічним цілям, інтерпретуючи будь-які знахідки виключно як свідчення «нордичної вищості». Журнал «Germanien», що видавався «Аненербе», слугував головним рупором цієї псевдонауки, формуючи у еліти СС специфічний неоязичницький світогляд, що легітимізував геноцид як «захист спадщини предків».

Дослідження також виявило, що сфера ідеологічного міфотворення не була монолітною, а являла собою арену гострої інституційної конкуренції між різними центрами впливу в полікратичній системі Третього Рейху. «Чорний орден» СС Гімmlера з його елітарним, закритим містицизмом постійно конфліктував з партійно-бюрократичним апаратом Альфреда Розенберга, який спирався на свою псевдофілософську працю «Міф XX століття» і прагнув створити масову «релігію крові» для всіх членів НСДАП. Ця конкуренція набувала форм відкритого протистояння, зокрема в діяльності Оперативного штабу Розенберга на окупованих територіях, де боротьба за пограбування культурних цінностей та архівів велася не лише проти підкорених народів, а й між різними відомствами Рейху.

Нарешті, аналіз показав надзвичайну живучість нацистського міфу після військової та політичної поразки Третього Рейху у 1945 році. Він не зник, а трансформувався у двох основних напрямках. З одного боку, виник «езотеричний гітлеризм» Савітрі Деві як повноцінна неорелігія, що обожнює Гітлера як аватару і слугує духовним стрижнем для найрадикальніших неонацистських угруповань. З іншого боку, елементи нацистського окультизму (легенди про НЛО, таємні бази в Антарктиді, «Чорне сонце») стали частиною глобальної масової культури та конспірології. Ця тривіалізація та міфологізація зла становить серйозну небезпеку для історичної пам'яті, оскільки виводить нацизм за межі раціональної критики і морального осуду, створюючи сприятливий ґрунт для його повзучої реабілітації в нових, привабливих для масової свідомості формах.

ВИСНОВКИ

Аналіз історіографічного доробку засвідчив, що попри наявність значного масиву наукових праць з історії націонал-соціалізму, проблематика інституційної конкуренції у сфері міфотворення та пропаганди залишалася недостатньо висвітленою у комплексному вимірі. З'ясовано, що в науковому дискурсі існує певна диспропорція: зарубіжна історіографія ґрунтовно розробила теоретичні аспекти ідеологічних та окультних витоків нацизму, тоді як вітчизняні дослідники зосередили увагу переважно на практичних аспектах реалізації окупаційної політики на українських землях. Це дало підстави зробити висновок про доцільність проведення комплексного дослідження, яке б синтезувало ці підходи та заповнило існуючі прогалини.

Аналіз джерельної бази дозволив дійти висновку про її репрезентативність, інформативність та достатність для розкриття теми. Сформований корпус джерел, що охоплює офіційні звіти нацистських інституцій, програмні ідеологічні тексти, періодику та візуальні матеріали, дозволив реконструювати цілісну картину функціонування пропагандистської машини. Здійснення джерелознавчої критики підтвердило, що, попри свою заангажованість, ці матеріали є цінними історичними артефактами, які фіксують механізми конструювання міфів.

Обрані теоретико-методологічні підходи, зокрема поєднання загальнонаукових, інституційного та компаративного методів, забезпечили можливість всебічного аналізу об'єкта дослідження не як монолітної структури, а як динамічної системи конкуруючих відомств. Отже, опрацьована література та залучена джерельна база створили надійне підґрунтя для вирішення поставлених у роботі завдань та досягнення мети дослідження.

Проведений аналіз механізмів використання історичного наративу в системі масової пропаганди дозволив встановити, що апеляція до минулого в Третьому Рейху мала не просвітницький, а виключно інструментальний та маніпулятивний характер. Історія розглядалася не як об'єктивний процес, а як резервуар символів та образів, які довільно монтувалися для легітимізації поточної політичної кон'юнктури.

Ключову роль у цьому процесі відігравав кінематограф, який був перетворений на засіб конструювання нової, псевдоісторичної реальності. Пропагандистський апарат активно використовував жанр «історичної драми» для проекції актуальних ідеологічних тез у минуле, створюючи прямі алегорії між подіями 18 та 19 століть та реаліями Другої світової війни. Встановлено, що ці фільми виконували конкретні мобілізаційні функції: обґрунтовували необхідність расових чисток або закликали до фанатичного опору в умовах неминучої поразки. Окремо проаналізовано механізм створення «міфу про фюрера», який базувався на фальсифікації історії Першої світової війни та позиціонуванні лідера як месіанської фігури, що стоїть над історичним процесом.

Важливим результатом дослідження став аналіз діяльності спеціалізованих пропагандистських структур на Сході. Виявлено, що вони намагалися реалізувати стратегію «розумної», адаптивної пропаганди, яка ґрунтувалася на глибокому вивченні ментальності місцевого населення. Встановлено, що ці структури цинічно використовували реальні історичні травми та придушені національні сентименти як зброю проти ідеологічного супротивника, намагаючись підмінити комуністичний історичний міф власним наративом про «європейське визволення». Однак доведено, що ця стратегія зазнала краху через фундаментальне протиріччя між декларативними історичними гаслами та реальною репресивною практикою окупаційної адміністрації, яка заперечувала історичну суб'єктність підкорених народів.

У ході реалізації третього завдання було здійснено дослідження генези, інституціоналізації та подальшої трансформації міфологічної складової нацистської ідеології. Аналіз джерел дозволив спростувати уявлення про нацистський світогляд як раціонально сконструйовану політичну доктрину. Натомість обгрунтовано думку, що його фундаментом стала еволюція маргінальних езотеричних, окультних та неоязичницьких вчень кінця 19 початку 20 століття, які поступово інтегрувалися в політичну програму тоталітарної партії. Встановлено, що ключовим етапом цього процесу стала інституціоналізація ірраціональних ідей через створення спеціалізованих псевдонаукових інституцій у структурі елітних карально-репресивних органів.

Ці інституції, володіючи необмеженим адміністративним та фінансовим ресурсом, фактично монополізували гуманітарну науку, перетворивши її на фабрику з виробництва ідеологічно правильних доказів. Археологія, лінгвістика, фольклористика та релігієзнавство були трансформовані з академічних дисциплін на інструменти політичної легітимізації агресії. Їхнім головним завданням стало наукове обгрунтування расової теорії, доведення історичної першості та культурної вищості «германської раси», а також легітимізація територіальних претензій на Схід як «повернення спадщини предків».

У роботі встановлено, що ця масштабна псевдонаукова діяльність мала подвійне призначення: з одного боку, вона забезпечувала пропагандистське прикриття для злочинів режиму (депортацій, геноциду, пограбування культурних цінностей), а з іншого виконувала важливу світоглядну функцію всередині самої системи, формуючи у представників владної еліти специфічну квазірелігійну ідентичність, засновану на містичному відчутті обраності. Крім того, простежено трансформацію цього міфологічного наративу у повоєнний період, що дозволило зробити висновок про його здатність мутувати, адаптуватися до нових умов та

зберігати значний деструктивний потенціал у формах сучасних неонацистських культів, езотеричних рухів та конспірологічних теорій, які продовжують використовувати псевдоісторичні аргументи для розпалювання ворожнечі.

Визначення специфіки функціонування пропагандистської системи Третього Рейху дозволило дійти обґрунтованого висновку, що вона не була монолітним, чітко ієрархізованим механізмом, а являла собою класичний приклад системи з багатьма конкуруючими центрами прийняття рішень. Сфера ідеологічного виробництва та міфотворення стала ареною перманентної та жорсткої інституційної боротьби між трьома ключовими владними угрупованнями, кожне з яких просувало власну візію нацистського світогляду.

З'ясовано, що ця конкуренція розгорталася між прагматичною моделлю масової пропаганди, орієнтованою на тотальну мобілізацію населення через сучасні медіа; догматичною партійною моделлю, яка намагалася нав'язати псевдофілософську «релігію крові» та контролювати світоглядну освіту; та елітарною містичною моделлю, що базувалася на неоязичницьких кultaх та псевдонаукових дослідженнях закритого орденського типу.

На практиці, особливо в умовах окупаційного режиму, ця «полікратія міфу» призводила до деструктивних наслідків: дублювання каральних та конфіскаційних функцій (зокрема у сфері пограбування культурних цінностей), хаосу в управлінні та, що найважливіше, до трансляції взаємовиключних ідеологічних сигналів місцевому населенню. Виявлено фундаментальне протиріччя між спробами окремих структур вести гнучку психологічну війну, обіцяючи «визволення» та враховуючи національні інтереси, та реальною політикою тотального терору і расової сегрегації, яку проводили конкуруючі силові відомства. Зроблено висновок, що саме цей внутрішній інституційний конфлікт, закладений у саму природу

нацистської держави, став однією з головних причин краху її ідеологічної експансії та нездатності забезпечити лояльність населення на завойованих територіях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Гітлер А. Майн кампф. Харків, 2010.
2. Грінченко В. Г. Археологічна тематика на сторінках україномовної преси часів нацистської окупації. *Zaporizhzhia Historical Review*. 2021. Vol. 5(57). С. 222–230.
3. Давлетов А. Р. Пресса, радио и кино в пропагандистском арсенале национал-социалистов (1920–1933 гг.). *Вопросы истории*. 2000. № 7. С. 134–145.
4. Долгорученко К. О. Організація та діяльність спеціального апарату пропаганди гітлерівської Німеччини на території рейхскомісаріату «Україна» (на матеріалах спецвідділу «Вінета») : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Дніпро, 2019. 268 с.
5. Долгорученко К. Сутність аналітичної розвідки як виду діяльності спецвідділу «Вінета» Міністерства просвіти і пропаганди Райху. *Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. 2018. Special Issue № 2. С. 92–94.
6. Кашеварова Н. Г. Між окупацією й еміграцією: доля радянської інтелігенції у 1943–1944 рр. за документами служб Альфреда Розенберга. *Архіви України*. 2022. № 1(330). С. 39–64.
7. Кашеварова Н. Г. Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга та його діяльність у галузі організації наукових досліджень окупованих територій. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2007. Вип. 15. С. 115–133.
8. Кашеварова Н. Г. Партійні служби Альфреда Розенберга у реалізації ідеологічної складової політики Третього Райху: історико-документознавчий та джерелознавчий аспекти : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06. Київ, 2023. 630 с.

9. Лаку-Лабарт Ф., Нанси Ж.-Л. Нацистський міф / пер. з франц. С. Л. Фокина. Санкт-Петербург : Владимир Даль, 2002. 80 с.
10. Манелюк Ю. М., Пащенко Д. Г. Антисемітизм як політична ідеологія: витоки і сучасність. *Актуальні проблеми політики*. 2022. Вип. 69. С. 28–34.
11. Михайлюк М. Німецька пропаганда в Україні. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 99. С. 58–62.
12. Розенберг А. Миф XX века. Оценка духовно-интеллектуальной борьбы фигур нашего времени / пер. с нем. Таллинн : Shildex, 1998. 527 с.
13. Розумюк В. Культурно-расові аспекти доктрини націонал-соціалізму. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2009. Вип. 40. С. 246–257.
14. Салата О. Г. Війська СС у системі нацистської влади. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 99. С. 200–204.
15. Филенко К. В., Полиновская Е. А. Феномен кинематографа Третьего рейха в фокусе современных европейских исторических исследований. *Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки»*. 2020. Т. 7, № 1 (25). С. 98–102.
16. Фомін А. В. Кіно як засіб нацистської пропаганди на території окупованого сходу України (за матеріалами Донецької, Луганської та Харківської областей). *Сторінки історії*. 2012. Вип. 34. С. 195–201.
17. Школова О. П. Йозеф Геббельс та генеза міфологем в нацистській пропаганді. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2008. Вип. 24. С. 242–247.
18. *Germanien. Monatshefte für Germanenkunde*. Berlin : Ahnenerbe-Stiftung Verlag, 1940. Heft 5/6 (Mai/Juni).
19. *Germanien. Monatshefte für Germanenkunde*. Berlin : Ahnenerbe-Stiftung Verlag, 1941. Heft 8 (August).

20. *Germanien. Monatshefte für Germanenkunde.* Berlin: Ahnenerbe-Stiftung Verlag, 1942. Heft 7 (Juli).
21. *Germanien. Monatshefte für Germanenkunde.* Berlin: Ahnenerbe-Stiftung Verlag, 1942. Heft 9 (September).
22. *Germanien. Monatshefte für Germanenkunde.* Berlin: Ahnenerbe-Stiftung Verlag, 1942. Heft 11 (November).
23. Altheim F., Trautmann E. Die älteste Darstellung des Wodan? *Germanien.* 1942. Heft 11. S. 369.
24. Altheim F., Trautmann E. Germanen und Iranier. *Germanien.* 1942. Heft 7. S. 239.
25. Angebert J.-M. The Occult and the Third Reich: The Mystical Origins of Nazism and the Search for the Holy Grail. New York : Macmillan, 1974. 306 p.
26. Baker A. Invisible Eagle: The History of Nazi Occultism. London : Virgin Books, 2000. 360 p.
27. Black M., Kurlander E. (Eds.). Revisiting the "Nazi Occult": Histories, Realities, Legacies. Rochester : Camden House, 2015. 298 p.
28. Devi S. Hitlerism and Hindudom. [S. l.] : The National Socialist, 1980.
29. Devi S. The Lightning and the Sun. Calcutta : Temple Press, 1958.
30. Glémarec N. Vom keltischen Mythos. *Germanien.* 1942. Heft 9. S. 301.
31. Goebbels J. Kampf um Berlin. München : Franz Eher Nachf., 1939.
32. Goebbels J. Signale der neuen Zeit. München : Franz Eher Nachf., 1934.
33. Goodrick-Clarke N. Black Sun: Aryan Cults, Esoteric Nazism, and the Politics of Identity. New York : New York University Press, 2002. 371 p.
34. Goodrick-Clarke N. Hitler's Priestess: Savitri Devi, the Hindu-Aryan Myth, and Neo-Nazism. New York : New York University Press, 1998. 269 p.

35. Goodrick-Clarke N. *The Occult Roots of Nazism: Secret Aryan Cults and Their Influence on Nazi Ideology*. New York : New York University Press, 1992. 293 p.
36. Gracia Alonso F. Relations between Spanish Archaeologists and Nazi Germany (1939–1945). *Bulletin of the History of Archaeology*. 2008. Vol. 18(1). P. 4–25.
37. Hite K. *The Nazi Occult*. Oxford : Osprey Publishing, 2013. 80 p.
38. Hitler A. *Mein Kampf*. München : Eher Verlag, 1925.
39. Jankuhn H. *Die Ausgrabungen in Haithabu (1937–1939). Vorläufiger Grabungsbericht*. Berlin : Ahnenerbe-Stiftung Verlag, 1943.
40. Kater M. H. *Das «Ahnenerbe» der SS 1935–1945: Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches*. Stuttgart : Deutsche Verlags-Anstalt, 1974. 468 S.
41. Kurlander E. *Hitler's Monsters: A Supernatural History of the Third Reich*. New Haven : Yale University Press, 2017. 448 p.
42. Levenda P. *Unholy Alliance: A History of Nazi Involvement with the Occult*. New York : Continuum, 2002. 423 p.
43. Longerich P. *Heinrich Himmler: A Life*. Oxford : Oxford University Press, 2012. 1031 p.
44. Lurker M. *Wörterbuch der Symbolik*. Stuttgart : Kröner, 1991.
45. Manvell R., Fraenkel H. *Heinrich Himmler: The Sinister Life of the Head of the SS and Gestapo*. New York : Skyhorse Publishing, 2007.
46. Moynihan M., Söderlind S. *The Secret King: The Myth and Reality of Nazi Occultism*. Feral House, 2007. 165 p.
47. Paulsen P. *Axt und Kreuz bei den Nordgermanen*. Berlin : Ahnenerbe-Stiftung Verlag, 1939.
48. Piper E. *Alfred Rosenberg: Hitlers Chefideologe*. München : Blessing, 2005.

49. Pringle H. *The Master Plan: Himmler's Scholars and the Holocaust*. New York : Hyperion, 2006. 463 p.
50. Quinn M. *The Swastika: Constructing the Symbol*. London : Routledge, 1994. 176 p.
51. Staudenmaier P. *Between Occultism and Nazism: Anthroposophy and the Politics of Race in the Fascist Era*. Leiden ; Boston : Brill, 2014. 420 p.
52. Steigmann-Gall R. *The Holy Reich: Nazi Conceptions of Christianity, 1919–1945*. Cambridge : Cambridge University Press, 2003. 294 p.